

Η Χαλκίδα κατά τους Μεσοβυζαντινούς χρόνους και την Εποχή της Λατινοκρατίας: η μαρτυρία της κεραμικής (9ος–15ος αι.)¹

Στεφανία Σ. ΣΚΑΡΤΣΗ
Γιάννης ΒΑΞΕΒΑΝΗΣ

Abstract

This paper discusses the pottery from various rescue excavations in Chalcis, on the basis of some selected examples, which are presented according to type and provenance (local and imported), taking into account the recently published results of a chemical analysis (of sherds and tripod stilts). The pottery of the period, following the relocation of the city in the area next to the Euripos Channel (9th–11th century), includes some whitewares from Constantinople (Plain Glazed and Polychrome), many unglazed incised wares (which bear abstract motifs or animal figures) and some unglazed jugs with gouged decoration. In the 12th–early 13th century, the locally produced glazed wares (slip-painted, green-and-brown painted, fine sgraffito, painted sgraffito, incised sgraffito/Aegean ware, Champlevé), which were widely distributed around the Mediterranean, reflect the role of Chalcis as the main port of Hellas and as a focal point of an organized maritime network within the Byzantine Empire and beyond. Despite the changed conditions after 1204, these wares continued to be produced well into the 13th century, and new types also soon started to be produced (such as sgraffito with concentric circles and partially glazed wares). In this period, during which Negroponte became a major crossroads of the Venetian maritime network in the East, various wares were also imported from East and West (Syrian and Cypriot pottery, *protomaiolica* and *R.M.R.* from South Italy, Archaic Maiolica, ‘roulette’ ware, *San Bartolo*, *graffita arcaica* and *graffita rinascimentale* from Central and Northern Italy, Spanish pottery), as well as from important centres in Northern Greece (such as Thessaloniki and Serres). The coexistence of local and imported wares and the relatively small number of Western ceramics may indicate the smooth adjustment of the city to the new socio-political conditions, as well as the importance of the Byzantine tradition and of local production in the area.

Εισαγωγή

Η Χαλκίδα αποτέλεσε ισχυρό και σημαντικό κέντρο της Εύβοιας ήδη από τους Αρχαίους χρόνους λόγω της καίριας γεωγραφικής της θέσης στο κέντρο του νησιού, ανάμεσα στην ηπειρωτική και τη νησιωτική Ελλάδα και επάνω στους μεγάλους θαλάσσιους δρόμους που ένωναν την ανατολική με

---

1. Θα θέλαμε να ευχαριστήσουμε την κα Παρή Καλαμαρά, διευθύντρια της Εφορείας Αρχαιοτήτων Ευβοίας για τη δυνατότητα μελέτης του υλικού που παρουσιάζεται στο άρθρο καθώς και τον συνάδελφο κο Νικόλαο Κοντογιάννη, για τις χρήσιμες συμβουλές του στην τελική διαμόρφωση αυτής της μελέτης.

τη δυτική Μεσόγειο. Ήδη τον 9ο αι. η πόλη είχε μεταφερθεί από τις πλαγιές του Βαθροβουνίου στην περιοχή του πορθμού του Ευρίπου, στη θέση που καταλαμβάνει η σύγχρονη πόλη.² Εκεί διαμορφώνεται πλέον ένας αστικός πυρήνας που προστατεύεται από ισχυρά τείχη με πύργους και τάφρο, ενώ ο *Εύριπος*, όπως μετονομάζεται η πόλη κατά τους Βυζαντινούς χρόνους, λειτουργεί ως ναυτική βάση του θέματος της Ελλάδος με έδρα τη Θήβα.³ Ενδεικτικό της ακμής και του εμπορικού ενδιαφέροντος που είχε αποκτήσει ο Εύριπος ήδη από τα τέλη του 11ου αι. είναι ότι περιλαμβάνεται στις πόλεις εκείνες που ο αυτοκράτορας Αλέξιος Α΄ Κομνηνός παραχώρησε το 1082 δασμολογικά προνόμια στους Βενετούς.⁴ Τη δημογραφική και οικονομική άνθηση μαρτυρεί μέσα από τις επιστολές του ο αρχιεπίσκοπος της Αθήνας Μιχαήλ Χωνιάτης στα τέλη του 12ου αι. (περ. 1181-1204).⁵ Λίγο αργότερα, στις αρχές του 13ου αι., ο φράγκος χρονικογράφος Γοδεφρείδος Βιλλεαρδουίνος εκφράζει τον θαυμασμό του για την πόλη.⁶

Μετά το 1204, η Εύβοια αποτελεί πλέον κοινή κτήση των Φράγκων και των Βενετών, με τη δύναμη των τελευταίων σταδιακά να ενισχύεται και το *Negroponte*, όπως μετονομάζεται η πόλη, να περιέρχεται τελικά στην άμεση κυριαρχία τους το 1390. Υπό τον έλεγχο των Βενετών θα παραμείνει μέχρι και το 1470, οπότε κατακτάται από τον Μωάμεθ Β΄ τον Πορθητή μετά από πιεστική πολιορκία. Όλη αυτήν την περίοδο η Χαλκίδα γνωρίζει μεγάλη οικονομική άνθηση και αναδεικνύεται σε έναν από τους σημαντικότερους σταθμούς διαμετακομιστικού εμπορίου στο Αιγαίο. Αποτελεί μάλιστα, ιδιαίτερα μετά το 1261, το διοικητικό και θρησκευτικό κέντρο των Βενετών, οπότε εγκαθίσταται στην πόλη ο Λατίνος πατριάρχης της Κωνσταντινούπολης. Οι οχυρώσεις της πόλης ενισχύονται και ιδρύονται κοσμικά και εκκλησιαστικά κτήρια, από τα οποία ελάχιστα διατηρούνται σήμερα, με σημαντικότερο από αυτά το ναό της Αγίας Παρασκευής, που δεσπόζει κοντά στο νότιο λιμάνι.⁷

Αρχαιολογικά δεδομένα

Οι γνώσεις μας για τη μεσαιωνική πόλη και την τοπογραφία της, πέρα από τις ιστορικές πηγές, βασίζονται στις σωστικές ανασκαφές που έχουν διενεργηθεί από τη δεκαετία του 1970 και εξής είτε στο *Κάστρο* (δηλαδή εντός των τειχών), είτε σπανιότερα στην περιοχή του Προαστίου (στο *Βούργο* σύμφωνα με τις πηγές) που εκτεινόταν εκτός των τειχών.⁸ Η κεραμική που έχει συγκεντρωθεί από αυτές τις ανασκαφές καλύπτει ένα ευρύ χρονολογικό φάσμα, από τους Μεσοβυζαντινούς χρόνους μέχρι την Οθωμανική περίοδο και τον 19ο αι.

Σκοπός της παρούσας μελέτης είναι να συγκεντρώσει και να παρουσιάσει συνοπτικά μέσα από επιλεγμένα παραδείγματα την κεραμική που έχει συγκεντρωθεί από τις μέχρι σήμερα σωστικές ανασκαφές, εξετάζοντας παράλληλα τις πληροφορίες που μπορούν να προσφέρουν για τον ρόλο και την εξέλιξη της πόλης κατά τους Μεσοβυζαντινούς χρόνους και κατά την περίοδο της Λατινοκρατίας. Όσον αφορά στην κεραμική που προέρχεται από το εντός των τειχών τμήμα της πόλης, παρουσιάζονται κυρίως ευρήματα παλαιότερων ανασκαφών, οι οποίες έφεραν στο φως διάφορα οικιστικά κατάλοιπα αλλά και εκτεταμένα τμήματα των ίδιων των τειχών. Συγκεκριμένα περιλαμβάνονται ευρήματα των ανασκαφών στην

2. Για τον προβληματισμό σχετικά με την τοπογραφία της μεσαιωνικής Χαλκίδας και το χρόνο μεταφοράς της βλ. Kontogiannis 2012, 30-32; Τριανταφυλλόπουλος 1990, 174 κ.ε.

3. Koder and Hild 1976, 156. Για τη Χαλκίδα κατά τη Μεσοβυζαντινή περίοδο βλ. ενδεικτικά, Kontogiannis 2012, 30-35; Σαββίδης 1981-1982; Τριανταφυλλόπουλος 1990, 180 κ.ε.

4. Kontogiannis 2012, 30 (όπου και η σχετική βιβλιογραφία).

5. Σαββίδης 1981-1982, 315-316.

6. Σαββίδης 1981-1982, 316.

7. Για την περίοδο αυτή βλ. ενδεικτικά, Koder 1973; Kontogiannis 2012, 35-46; Παπαδία-Λάλα 2006; Τριανταφυλλόπουλος 1990, 172, 186-187, 197-200; 2010, 20-27, όπου συγκεντρώνεται και η σχετική βιβλιογραφία για τις οχυρώσεις και τα μνημεία της περιόδου.

8. Τριανταφυλλόπουλος 1990. Βλ. επίσης, Kontogiannis 2012, όπου συγκεντρώνονται οι διαθέσιμες ιστορικές πληροφορίες και τα στοιχεία των μέχρι σήμερα σωστικών ανασκαφών.

πλατεία Αγίας Βαρβάρας (οικόπεδο ΙΚΑ),⁹ στην οδό Μαρδοχαίου Φριζή (οικόπεδο σταθμού ΚΤΕΛ),¹⁰ στη συμβολή των οδών Αγγελή Γοβιού και Φαβιέρου (οικόπεδο Μάτσα),¹¹ καθώς επίσης και ευρήματα από τις οδούς Χαρώνδα, Βασιλείου, Βαρατάση, Καλογεροπούλου, Ανδρούτσου και Βουδούρη¹² όπου τη δεκαετία του 1990 έγιναν εργασίες κατασκευής του αποχετευτικού και υδρευτικού δικτύου της πόλης. Τέλος, περιλαμβάνονται και ευρήματα της πιο πρόσφατης ανασκαφής στη συμβολή των οδών Ερωτοκρίτου, Ολύνθου και Σκαλκώτα (οικόπεδο Τουλίτση και Λούμου-Λουμάκη), όπου αποκαλύφθηκαν οικιστικά κατάλοιπα και αποθέτες με κεραμική των Μεσοβυζαντινών κυρίως χρόνων.¹³

Από την εκτός των τειχών περιοχή παρουσιάζονται ευρήματα παλαιότερων ανασκαφών, οι οποίες έφεραν στο φως κυρίως μεμονωμένους τάφους και τμήματα νεκροταφείων (ανασκαφές στη συμβολή των οδών Ωρίωνος και Σταμούλη, οικόπεδο Πάτσαλη,¹⁴ και στην οδό Ελευθερίου Βενιζέλου, οικόπεδα Εύδη¹⁵ και Αγροτικής Τράπεζας¹⁶). Επίσης περιλαμβάνονται κάποια ευρήματα από τις ανασκαφές της δεκαετίας του 2000, κατά τη διάρκεια των οποίων ήρθαν στο φως κατάλοιπα εργαστηριακών συγκροτημάτων της Μεσοβυζαντινής περιόδου (οδός Ωρίωνος, οικόπεδο Χρ. Δημαρέλου-Δεληβοριά), καθώς και αποθέτες απορριμμάτων με κεραμική κυρίως από την περίοδο της Λατινοκρατίας (οδός Μητροπόλεως, οικόπεδο ΑΤΤΟΝ Ο.Ε.).¹⁷

Στην παρούσα μελέτη έχουν ληφθεί υπ' όψιν τα αποτελέσματα των πρόσφατων χημικών αναλύσεων δειγμάτων κεραμικής, σύμφωνα με τα οποία διαπιστώθηκε σημαντική παραγωγή κεραμικής στη Χαλκίδα τουλάχιστον από τον 10ο μέχρι τον 14ο αι.¹⁸

Κεραμική Μεσοβυζαντινής περιόδου

Μερικά δείγματα που ξεχωρίζουν για την ποιότητα και την ποικιλία του διακόσμου τους ανήκουν στην περίοδο των πρώτων αιώνων μετά τη μεταφορά της πόλης στην περιοχή του πορθμού του Ευρίπου (9ος-11ος αι.). Καταρχάς αρκετά συχνή είναι η παρουσία κεραμικών από λευκό πηλό, η προέλευση των οποίων έχει συνδεθεί με την περιοχή της Κωνσταντινούπολης. Γενικά, διάφοροι τύποι αγγείων από λευκό πηλό καλύπτουν ένα ευρύ χρονολογικό φάσμα, που εκτείνεται από τον 7ο μέχρι και το 13ο αι.¹⁹ Στη Χαλκίδα έχουν βρεθεί αρκετά όστρακα αγγείων με εφύαλωση πράσινου ή

9. Γεωργοπούλου-Μελαδίνη 1973-4, 499-507.

10. Παπαδάκης 1975.

11. Γεωργοπούλου-Μελαδίνη 1972, 367-68.

12. Σαπουνά-Σακελλαράκη 1996, 287-288. Όσον αφορά στην οδό Βουδούρη, τη σημερινή παραλιακή οδό της πόλης, οι εργασίες που παραμένουν αδημοσίευτες, διενεργήθηκαν μία δεκαετία περίπου νωρίτερα (τα ευρήματα φυλάσσονται στην αποθήκη της Εφορείας Αρχαιοτήτων Εύβοιας).

13. Γερούση 2009, 477-479 (Γιάννης Βαξεβάνης). Βλ. επίσης, Γερούση-Μπεντερμάχερ 2012, 74.

14. Γεωργοπούλου-Μελαδίνη 1973, 315-316.

15. Γεωργοπούλου-Μελαδίνη 1973, 314.

16. Μανωλέσσου κ.ά. 1982, 79-80.

17. Για την ανασκαφή στην οδό Ωρίωνος βλ. Γερούση 2007, 601-603 (Γιάννης Βαξεβάνης). Βλ. επίσης, Γερούση-Μπεντερμάχερ 2012, 73-74. Η λεπτομερής μελέτη της ανασκαφής και των ευρημάτων της οδού Ωρίωνος είναι υπό εξέλιξη και πρόκειται να δημοσιευτεί από τη Joanita Vroom και τους συνεργάτες της.

18. Waksman κ.ά. 2014, 379-422. Οι χημικές αναλύσεις βασίστηκαν σε δείγματα εφυαλωμένων κεραμικών, τριποδίσκων όπτησης και ημιτελών αγγείων προερχόμενων από σωστικές ανασκαφές στη Χαλκίδα και τη Θήβα, τα οποία χρονολογούνται κυρίως μεταξύ του 12ου και του 14ου αι. Όσον αφορά στη Χαλκίδα, τα δείγματα προέρχονται από ανασκαφές εντός και εκτός των τειχών της πόλης: στις οδούς Μητροπόλεως (οικόπεδο ΑΤΤΟΝ Ο.Ε.), Μπαλαλαίων (οικόπεδο Γ. Χάνου), Ελ. Βενιζέλου (οικόπεδο Επιμελητηρίου), στη συμβολή των οδών Ερωτοκρίτου, Ολύνθου και Σκαλκώτα (οικόπεδο Τουλίτση και Λούμου-Λουμάκη), στην πλατεία Αγίας Βαρβάρας (οικόπεδο ΙΚΑ), καθώς επίσης και από τις εκσκαφές της ΔΕΥΑΧ στην οδό Βάκη και την οδό Χαρώνδα. Με βάση τα αποτελέσματα των χημικών αναλύσεων, στη Χαλκίδα υπήρχε σημαντική τοπική παραγωγή ήδη τον 12ο αι., ενώ στη Θήβα ξεκινά κατά τη διάρκεια του 13ου αι. Η παραγωγή αγγείων χωρίς εφύαλωση ξεκινά στη Χαλκίδα κατά τον 10ο-11ο αι. (βλ. Waksman κ.ά. 2016).

19. Βλ. κυρίως, Hayes 1992, 12-40.

κιτρινωπού χρώματος (Εικ. 1α), ορισμένα από τα οποία φέρουν ανάγλυφη διακόσμηση με γεωμετρικά μοτίβα ή αναπαραστάσεις ζώων σε κεντρικό μετάλλιο (*glazed white ware II*).²⁰ Ανασκαφές σε διάφορες περιοχές, κυρίως στην Κωνσταντινούπολη και την Κόρινθο,²¹ έχουν αποδείξει τη μακροβιότητα αυτού του τύπου, ο οποίος εμφανίζεται κατά τον 9ο αι. και συνεχίζει μέχρι τα τέλη του 11ου αι. Επίσης, στο υλικό της Χαλκίδας περιλαμβάνονται αρκετά όστρακα που ανήκουν στη γραπτή πολύχρωμη κεραμική (*polychrome ware*),²² η οποία κυμαίνεται χρονολογικά μεταξύ του 10ου και του 11ου έως τις αρχές του 12ου αι. και ξεχωρίζει για τον υψηλής ποιότητας διάκοσμο της (Εικ. 1β-γ).²³ Τα κεραμικά από λευκό πηλό γνώρισαν μεγάλη διάδοση σε ολόκληρη τη Μεσόγειο και δείγματά τους έχουν βρεθεί σε πολλές περιοχές του ελλαδικού χώρου.²⁴ Κάποια ωραία δείγματα είναι γνωστά και από τη γειτονική Θήβα.²⁵

Εντυπωσιακά για τη διακόσμησή τους αλλά και για τη συχνότητα με την οποία απαντούν στα πρωιμότερα στρώματα της Χαλκίδας είναι τα αγγεία χωρίς εφυάλωση, που φέρουν εγχάρακτο διάκοσμο με φυτικά και αφηρημένα ελικοειδή μοτίβα ή μορφές ζώων (*unglazed incised ware*). Αυτόν τον διάκοσμο φέρουν άφθονα όστρακα λαγηνίων (Εικ. 2α-γ), ενώ σπανιότερα απαντάται και σε άλλα σχήματα αγγείων (Εικ. 2δ). Η εγχάρακτη κεραμική αυτής της κατηγορίας, που παραγόταν και στη Χαλκίδα, έχει εντοπιστεί και σε άλλες περιοχές του ελλαδικού χώρου, όπως στη Θεσσαλονίκη, τη νοτιοδυτική Πελοπόννησο, τη γειτονική Βοιωτία, την ανατολική Φωκίδα, και έχει χρονολογηθεί μεταξύ του 10ου και του 11ου ή τις αρχές του 12ου αι.²⁶ Στην Εύβοια εντοπίστηκε και στο λιμάνι του Καραβού στο Αλιβέρι.²⁷

Στην ίδια περίπου περίοδο τοποθετείται ένας ακόμη τύπος χωρίς εφυάλωση, που απαντά όμως σπάνια στη Χαλκίδα. Μικρά κλειστά αγγεία φέρουν στο σώμα κάθετες αδρές αυλακώσεις επάνω σε γυμνό πηλό, χωρίς επίχρισμα (Εικ. 2ε). Κεραμικά αυτού του τύπου (*fine orange - red burnished ware*) έχουν βρεθεί και στη γειτονική Βοιωτία, ενώ παρόμοια αγγεία είναι γνωστά και από διάφορες άλλες περιοχές της Μεσογείου, όπως την Κωνσταντινούπολη, τη Χερσόνα, την Έφεσο, την Αλβανία, την νότια Ιταλία (Οτράντο) και έχουν χρονολογηθεί μεταξύ του 9ου και του 11ου αι.²⁸

Το μεγαλύτερο μέρος μεσοβυζαντινής κεραμικής που έχει βρεθεί στις μέχρι σήμερα ανασκαφές ανήκει στην επόμενη περίοδο (12ος έως περίπου μέσα 13ου αι.), οπότε υπήρχε η σημαντικότερη τοπική παραγωγή της Χαλκίδας.²⁹ Άφθονα είναι τα δείγματα εφυαλωμένων διακοσμημένων κεραμικών, που ανήκουν σε πολύ γνωστούς και ευρύτατα διαδεδομένους τύπους, η χρονολόγηση των οποίων καλύπτει την περίοδο από τα μέσα περίπου του 12ου μέχρι τουλάχιστον τα μέσα του 13ου αι.³⁰: γραπτά με πράσινο και καστανό χρώμα (*green-and-brown painted ware*), γραπτά με επίχρισμα (*slip-painted*

20. Για ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα βλ. Γεωργοπούλου-Μελαδίνη 1973-4, 503, πίν. 322δ (ανασκαφή πλατείας Αγίας Βαρβάρας, οικόπεδο ΙΚΑ).

21. Hayes 1992, 18-29 (Κωνσταντινούπολη); Sanders 2000, 163-164 (Κόρινθος).

22. Hayes 1992, 35-37; Sanders 2000, 164-165; Sanders 2001.

23. Για ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα βλ. Γεωργοπούλου-Μελαδίνη 1973-4, 503, πίν. 322στ (ανασκαφή πλατείας Αγίας Βαρβάρας, οικόπεδο ΙΚΑ).

24. Βλ. σχετικά, Vroom 2003, 60 και 147-150 (με βιβλιογραφία).

25. Κοιλάκου 2012.

26. Γενικά για τον τύπο αυτό και τα παραδείγματα από τη Βοιωτία βλ. Vroom 2003, 145-147 (όπου αναφέρεται ως πιθανό κέντρο παραγωγής του τύπου η περιοχή της Βοιωτίας). Για τη Θήβα βλ. Κοιλάκου και Γαλάνη-Κρίκου 1993, 86, σχ. 8. Για την ανατολική Φωκίδα βλ. Armstrong 1989, αριθ. 24, εικ. 14, πίν. 9. Για τη Θεσσαλονίκη βλ. ενδεικτικά, Παπανικόλα-Μπακιρτζή, επιμ., 1999, 17, εικ. 1.

27. Ντάφη και Σκαρτσή 2015, 711, εικ. 7θ.

28. Γενικά για τον τύπο αυτό, τη διάδοση και τα παραδείγματα από τη Βοιωτία βλ. Vroom 2003, 145 (όπου και η σχετική βιβλιογραφία). Επίσης, Κοιλάκου κ.ά. 1995, 81, σχ. 10, 83, σχ. 15 και πίν. 35β (ειδικά για τη Θήβα) και Hayes 1992, 50, εικ. 18, αριθ. 1-6 (ειδικά για την Κωνσταντινούπολη).

29. Βλ. σχετικά Waksman κ.ά. 2014, 379-422, όπου χρησιμοποιείται ο όρος 'Κύρια Μεσοβυζαντινή Παραγωγή' ('Main Middle Byzantine Production', 'MBP').

30. Στην περίοδο αυτή έχουν χρονολογηθεί και οι αντίστοιχοι τύποι κεραμικής που έχουν βρεθεί στις ανασκαφές της Κορίνθου. Βλ. κυρίως, Sanders 1999, 161-162; 2000, 163, πίν. 3; 2003, εικ. 23.2, πίν. 23.3. Βλ. και παρακάτω, σημ. 47.

ware), λεπτεγχάρακτα (*fine sgraffito ware*), λεπτεγχάρακτα γραπτά (*painted sgraffito ware*), αδρεγχάρακτα (*incised sgraffito* ή *Aegean ware*) και επιπεδόγλυφα (*Champlevé ware*).³¹ Η μεγάλη διάδοση και η εμπορική αξία αυτών των τύπων κεραμικής τεκμηριώνεται από την παρουσία τους σε πολλές περιοχές της Μεσογείου, από τη Χερσόνα, την Κύπρο και τη Μέση Ανατολή, μέχρι την Ιταλία και τη νότια Γαλλία,³² καθώς και σε φορτία ναυαγίων που έχουν εντοπιστεί στο Αιγαίο, όπως αυτά της Αλοννήσου και του Καστελλόριζου, αλλά και της Καβαλλιανής στον νότιο Ευβοϊκό κόλπο.³³ Όσον αφορά στην κεντρική Ελλάδα, οι τύποι αυτοί έχουν βρεθεί σε μεγάλες ποσότητες τόσο στη Θήβα και στην ύπαιθρο της Βοιωτίας και της ανατολικής Φωκίδας, όσο και στην Εύβοια (στην ενδοχώρα και τα παράλια της).³⁴ Γνωστό κέντρο παραγωγής κεραμικής στην ευρύτερη περιοχή αποτελεί η Κόρινθος,³⁵ ωστόσο οι πρόσφατες αναλύσεις πηλού από τη Χαλκίδα απέδειξαν ότι τα κεραμικά αυτών των τύπων που έχουν βρεθεί σε διάφορες ανασκαφές στην πόλη καθώς και στη Θήβα ανήκουν στην τοπική παραγωγή και κατασκευάζονταν, όπως και στην αρχαιότητα, από πηλό προερχόμενο από την περιοχή του Δηλάντιου πεδίου, που βρίσκεται σε κοντινή απόσταση στα νοτιανατολικά της Χαλκίδας. Επιπλέον, οι χημικές αναλύσεις έδειξαν κοινή προέλευση των δειγμάτων από τη Χαλκίδα με αντίστοιχα δείγματα προερχόμενα από ανασκαφές σε διάφορες περιοχές της Μεσογείου και της Μαύρης Θάλασσας, ερμηνεύοντας έτσι τη μεγάλη διάδοση των προϊόντων των εργαστηρίων της Χαλκίδας και τη σημασία του λιμανιού της ως εμπορικού κόμβου της Μεσογείου ήδη από τον 12ο αι.³⁶

Από τις παραπάνω κατηγορίες της τοπικής παραγωγής της Χαλκίδας ξεχωρίζει για την αφθονία με την οποία απαντάται στις ανασκαφές η κεραμική με πράσινο και καστανό χρώμα, η οποία είναι γενικότερα πολύ κοινή, κυρίως στον κεντρικό και νότιο ελλαδικό χώρο.³⁷ Τα περισσότερα δείγματα που έχουν βρεθεί στη Χαλκίδα ανήκουν σε ανοικτά αγγεία, που φέρουν δικτυωτό διάκοσμο ή κυκλικά και γραμμικά μοτίβα κάτω από λεπτή διάφανη εφυάλωση και ανήκουν, σύμφωνα με την κατάταξη του υλικού της Κόρινθου,³⁸ στις ομάδες II (Εικ. 3στ-ζ) και III (Εικ. 3ε, η).³⁹

Η γραπτή με επίχρισμα κεραμική περιλαμβάνει ανοικτά συνήθως αγγεία, και σπανιότερα κλειστά, τα οποία φέρουν διάκοσμο με λευκό επίχρισμα και καλύπτονται από στιλπνή υποκίτρινη ή άχρωμη εφυάλωση. Σε λίγες μόνο περιπτώσεις η εφυάλωση έχει πρασινωπό ή σκούρο καστανό χρώμα (Εικ. 3α-β).⁴⁰

Αφθονία και μεγάλη διακοσμητική ποικιλία παρουσιάζουν τα εφυαλωμένα αγγεία με εγχάρακτο διάκοσμο: λεπτεγχάρακτα (Εικ. 3γ), λεπτεγχάρακτα γραπτά (Εικ. 3δ), αδρεγχάρακτα (Εικ. 4α-γ, στ-

31. Η ορολογία που χρησιμοποιείται στη διεθνή βιβλιογραφία για αυτούς τους τύπους κεραμικής βασίζεται σε μεγάλο βαθμό στη μελέτη του υλικού της Κόρινθου από τον Morgan (1942). Για τους ελληνικούς όρους βλ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή κ.ά. 1999; επιμ., 1999.

32. Σχετικά με τη διάδοση των τύπων αυτών βλ. Vroom 2003; Waksman και von Wartburg 2006.

33. Για τα ναυάγια της Αλοννήσου και του Καστελλόριζου βλ. ενδεικτικά, Παπανικόλα-Μπακιρτζή, επιμ., 1999, 122-157. Για το ναυάγιο της Καβαλλιανής βλ. Κουτσοφλάκης κ.ά. 2012, 57-58, εικ. 24.

34. Για κάποια παραδείγματα από τη Θήβα βλ. Armstrong 1993; Κοιλάκου και Γαλάνη-Κρίκου 1993, 86, σχ. 9-11, 88, σχ. 14, πίν. 32γ-ε; Κοιλάκου κ.ά. 1995, πίν. 36β. Γενικότερα για τη Βοιωτία, βλ. Vroom 2003, 145-64. Για την Ανατολική Φωκίδα βλ. Armstrong 1989. Για παραδείγματα από άλλες περιοχές της Εύβοιας βλ. Ντάφη και Σκαρτσά 2015, 710-711, εικ. 6 και 7α-η (από το λιμάνι του Καράβου στο Αλιβέρι); Παπανικόλα-Μπακιρτζή, επιμ., 1999, 32, αριθ. 11, 42, αριθ. 26 (από το Αφράτι).

35. Σχετικά με τις έρευνες και τις χημικές αναλύσεις πηλού για τον εντοπισμό των κέντρων παραγωγής των τύπων αυτών βλ. Waksman and von Wartburg 2006. Για την τοπική παραγωγή της Κόρινθου βλ. κυρίως, Sanders 1999.

36. Waksman κ.ά. 2014, 414. Βλ. και παραπάνω σημ. 18.

37. Για τη διαδοχή του τύπου βλ. Vroom 2003, 151-152 (με βιβλιογραφία).

38. Morgan 1942, 72-83; Sanders 2000, πίν. 3; 2003, εικ. 23.2.

39. Για μερικά ακόμη παραδείγματα από τη Χαλκίδα βλ. Γεωργοπούλου-Μελαδίνη 1973-4, 503, πίν. 323στ (ανασκαφή πλατείας Αγίας Βαρβάρας, οικόπεδο ΙΚΑ); Παπαδάκης 1975, 294-304, 296, εικ. 11-12 (ανασκαφή οδού Μαρδοχαίου Φριζή, οικόπεδο ΚΤΕΛ).

40. Για μερικά ακόμη παραδείγματα από τη Χαλκίδα βλ. Γεωργοπούλου-Μελαδίνη 1973-4, 503, πίν. 323α-δ (ανασκαφή πλατείας Αγίας Βαρβάρας, οικόπεδο ΙΚΑ).

ιδ) και επιπεδόγλυφα (Εικ. 4δ-ε).⁴¹ Τα διακοσμητικά θέματα οργανώνονται σε ταινίες που ορίζονται από ομόκεντρους κύκλους ή απλώνονται ελεύθερα στο φόντο και περιλαμβάνουν διάφορα φυτικά και σπειροειδή κοσμήματα, ψευδοκουφικά μοτίβα, ανθρώπινες ή ζωικές μορφές, από τις οποίες ξεχωρίζει για τη συχνότητά του ο λαγός (Εικ. 4δ-ε). Επίσης ξεχωρίζουν ορισμένα μονόχρωμα ανοικτά αγγεία (με εφυάλωση πράσινου χρώματος) που φέρουν στον πυθμένα εγχάρακτο σταυρό (Εικ. 4α-β), παράλληλα των οποίων βρίσκουμε στη Θήβα και στην Αρχαία Αγορά της Αθήνας.⁴²

Αξίζει να σημειωθεί ότι στην ίδια περίπου περίοδο με τις παραπάνω κατηγορίες εφυαλωμένης κεραμικής (περίπου β' μισό 12ου - αρχές 13ου αι.) ανήκει και ένας τύπος αμφορέα, περισσότερο γνωστός ως *Günseñin* III,⁴³ ο οποίος επίσης κατασκευαζόταν στη Χαλκίδα.⁴⁴ Έχει επίμηκες ατρακτοειδές σώμα, ψηλό στενό λαιμό, υπερυψωμένες χοντρές λαβές και εξωτερικά φέρει αυλακώσεις. Ο τύπος παρουσιάζει μεγάλη διάδοση στη Μεσόγειο,⁴⁵ αντίστοιχη με αυτήν των προαναφερόμενων κατηγοριών εφυαλωμένης κεραμικής με διάκοσμο. Όσον αφορά στις κοντινές στη Χαλκίδα περιοχές, δείγματα του τύπου έχουν βρεθεί στο λιμάνι της Ανθηδόνας στη βόρεια πλευρά του Ευβοϊκού κόλπου, στο λιμάνι του Καραβού στο Αλιβέρι, καθώς και στο ναυάγιο στα Πορτολάφια στον νότιο Ευβοϊκό κόλπο.⁴⁶

Κεραμική κατά την περίοδο της Λατινοκρατίας

Μετά το 1204, κατά την περίοδο δηλαδή που ακολουθεί τη λατινική κατάκτηση της Εύβοιας, δεν παρατηρείται κάποια σημαντική τομή στην κεραμική της Χαλκίδας. Μάλιστα για μεγάλο διάστημα κατά τον 13ο αι. διαπιστώνεται αδιάσπαστη συνέχεια στην παραγωγή και τη χρήση των προαναφερόμενων γραπτών και εγχάρακτων εφυαλωμένων αγγείων.⁴⁷ Ανάμεσα στα αδρεγγχάρακτα αγγεία της περιόδου αυτής⁴⁸ ξεχωρίζουν λίγες κούπες διακοσμημένες στο εσωτερικό τους με προσωπεία (Εικ. 5β).⁴⁹ Μια άλλη ομάδα από μονόχρωμες κούπες (με κιτρινωπή εφυάλωση) διακοσμείται επίσης με προσωπεία, τα οποία όμως είναι ανάγλυφα και τοποθετούνται στο κέντρο του πυθμένα των αγγείων,

41. Πολλά δείγματα εγχάρακτης εφυαλωμένης κεραμικής περιλαμβάνονται και σε παλαιότερες δημοσιεύσεις ανασκαφών στη Χαλκίδα [Γεωργοπούλου-Μελαδίνη 1973, 314, πίν. 270 (ανασκαφή οδού Ελ. Βενιζέλου, οικόπεδο Εύδη); 1973-4, 503-504, πίν. 322γ και ε, 324-326, 327α-γ, ε-στ, 328α (ανασκαφή πλατείας Αγίας Βαρβάρας, οικόπεδο ΙΚΑ); Παπαδάκης 1975, 295-296, εικ. 4-10, 13 (ανασκαφή οδού Μαρδοχαίου Φριζή, οικόπεδο ΚΤΕΛ)].

42. Για τα παραδείγματα από τη Θήβα βλ. Γκίνη-Τσοφοπούλου κ.ά. 2001-2004, εικ. 31; Φαράκλας 1968, 216, πίν. 163γ. Για ένα παράδειγμα από την Αρχαία Αγορά της Αθήνας βλ. Waagé 1933, εικ. 7m.

43. Για τον τύπο αυτό βλ. Günseñin 1989, 271-273, εικ. 8-10; Hayes 1992, 76, εικ. 26.10 (ο τελευταίος προτείνει ότι ο τύπος αυτός παραγόταν και στην κεντρική Ελλάδα); Μπακιρτζής 1989, 80, πίν. 20.

44. Πρόσφατες χημικές αναλύσεις ηηλού απέδειξαν την τοπική παραγωγή αμφορέων αυτού του τύπου (Waksman κ.ά. 2016). Αφθονα παραδείγματα έχουν βρεθεί τόσο σε παλαιότερες ανασκαφές (όπως στην οδό Μαρδοχαίου Φριζή, οικόπεδο ΚΤΕΛ), όσο και σε πρόσφατες (όπως στην οδό Ωρίωνος, οικόπεδο Χρ. Δημαρέλου-Δεληβοριά και στη συμβολή των οδών Ερωτοκρίτου, Ολύθνου και Σκαλκώτα, οικόπεδο Τουλίτση & Λούμου-Λουμάκη). Για τις δύο τελευταίες ανασκαφές βλ. παραπάνω, σημ. 13 και 17.

45. Για τα παραδείγματα από τη Βοιωτία και για τη διάδοση του τύπου βλ. Vroom 2003, 153-155 (με βιβλιογραφία).

46. Schläger κ.ά. 1968, 89, εικ. 90 (Ανθηδόνα); Κουτσουφλάκης κ.ά. 2012, 53-54, εικ. 20 (ναυάγιο στα Πορτολάφια); Ντάφη και Σκαρτσή 2015, 711 (Αλιβέρι).

47. Σύμφωνα με τη χρονολόγηση του υλικού της Κορίνθου (Sanders 1999, 161-162; 2000, 163, πίν. 3; 2003, εικ. 23.2, πίν. 23.3), αλλά και τις ενδείξεις των ανασκαφών των οδών Μητροπόλεως (οικόπεδο ΑΤΤΟΝ Ο.Ε.) και Μπαλαλαίων (οικόπεδο Γ. Χάνου) στη Χαλκίδα (Waksman κ.ά. 2014, 416), οι ίδιοι τύποι γραπτών και εγχάρακτων αγγείων της Μεσοβυζαντινής περιόδου συνεχίζονται για μεγάλο διάστημα κατά τον 13ο αι.

48. Βλ. για παράδειγμα τα αδρεγγχάρακτα αγγεία της Εικ. 4ζ-ιδ, τα αντίστοιχα παραδείγματα των οποίων από την Κορίνθο (Stillwell MacKay 2003, 406, εικ. 24.3, C-1977-3 και 4) και από τη Θήβα (Παπανικόλα-Μπακιρτζή, επιμ., 1999, 54-55, αριθ. 43 και 55) έχουν χρονολογηθεί στο α' μισό του 13ου αι.

49. Παρόμοια είναι τα αγγεία με προσωπεία που παράγονταν στην Πάφο κατά τον 13ο αι. (Παπανικόλα-Μπακιρτζή 1996, πίν. XI, αριθ. 60). Βλ. σχετικά και François 1999, 112, πίν. 13, αριθ. 299-301. Ανάλογης αντίληψης προσωπεία είναι γνωστά και από την Κόρινθο, εκεί όμως διακοσμούν λεπτεγγχάρακτα αγγεία (Morgan 1942, πίν. XLI.k).

σηματίζοντας ένα είδος κομβίου.⁵⁰ Ακριβή παράλληλα των τελευταίων έχουν βρεθεί στη γειτονική Θήβα.⁵¹ Σε ένα από τα καλύτερα παραδείγματα της Χαλκίδας το προσωπίο στον πυθμένα της κούπας περιβάλλεται από εγχάρακτες μορφές πτηνών (Εικ. 5α).

Κατά το β' μισό του 13ου και τον 14ο αι. η τοπική παραγωγή στη Χαλκίδα συνεχίζεται αδιάσπαστη. Ένας νέος τύπος που αρχίζει να παράγεται αυτήν περίοδο ανήκει στη μεγάλη και πολυσυζητημένη κατηγορία της εγχάρακτης εφυαλωμένης κεραμικής με ομόκεντρους κύκλους. Οι έρευνες και χημικές αναλύσεις των τελευταίων δεκαετιών έχουν δείξει ότι στην κατηγορία αυτή που γνώρισε μεγάλη διάδοση στη Μεσόγειο περιλαμβάνονται πολλές επιμέρους ομάδες, κεραμική των οποίων παράγονταν σε διάφορα κέντρα της εποχής, όπως για παράδειγμα στην Πέργαμο, την Κύπρο, την Κωνσταντινούπολη, τη βόρεια Ιταλία, τη Θεσσαλονίκη, τη Σπάρτη και τη Θήβα.⁵² Στη Χαλκίδα άφθονα είναι τα παραδείγματα του τύπου με μονόχρωμη πορτοκαλί (Εικ. 5γ-δ) ή πράσινη εφύαλωση, καθώς και της παραλλαγής με προσθήκη πράσινου ή καφέ χρώματος (Εικ. 5ε).⁵³

Στην τοπική παραγωγή της Χαλκίδας κατά τον 13ο - αρχές του 14ου αι. ανήκει επίσης μια ομάδα αγγείων με ρόδινο επίχρισμα που κοσμούνται κατά τόπους με κηλίδες πράσινης εφύαλωσης ενώ από την υπόλοιπη επιφάνειά τους απουσιάζει εντελώς η εφύαλωση (Εικ. 5στ-η).⁵⁴ Η κατηγορία αυτή εμφανίζεται σε μεγάλες ποσότητες στη Χαλκίδα και περιλαμβάνει κυρίως κούπες διαφόρων σχημάτων, αρκετούς στατούς λύχνους και λίγα σκεύη για αρτύματα (Εικ. 5ζ). Οι κούπες αυτές είναι πανομοιότυπες με άλλα αγγεία ως προς τον πηλό, το σχήμα και το επίχρισμα, τα οποία όμως είναι πλήρως εφυαλωμένα στο εσωτερικό τους.⁵⁵

Γενικά, κατά τον 13ο-14ο αι., περίοδο κατά την οποία κάνουν την εμφάνισή τους τοπικά εργαστήρια σε διάφορες περιοχές της πρώην Βυζαντινής Αυτοκρατορίας,⁵⁶ η κεραμική της Χαλκίδας είναι πλούσια σε τύπους που ακολουθούν τη βυζαντινή παράδοση ως προς την τεχνική και τη διακόσμηση, χωρίς να είναι δυνατόν με βάση τα μέχρι σήμερα δεδομένα, να εξακριβωθεί εάν ανήκουν όλοι στην τοπική παραγωγή ή αποτελούν εισαγωγές από άλλα κέντρα παραγωγής. Ορισμένα παραδείγματα εγχάρακτης κεραμικής που φέρουν αφηρημένο γραμμικό ή φυτικό διάκοσμο εμπλουτισμένο με πράσινο χρώμα, παρουσιάζουν αναλογίες με αγγεία από την Κόρινθο που έχουν χρονολογηθεί στα μέσα περίπου του 13ου αι. (Εικ. 5θ).⁵⁷ Πολλά είναι τα δείγματα των απλών εγχάρακτων (Εικ. 6α) και έγχρωμων εγχάρακτων αγγείων, που τοποθετούνται στον 14ο αι.⁵⁸ Στα γραπτά αγγεία ο διάκοσμος εμφανίζεται γενικά απλοποιημένος, με κυρίαρχο το πράσινο χρώμα, που μερικές φορές εναλλάσσεται με καστανό

50. Για μερικά παραδείγματα από τη Χαλκίδα βλ. Γεωργοπούλου-Μελαδίνη 1973-4, 504, πίν. 325στ (ανασκαφή πλατείας Αγίας Βαρβάρας, οικόπεδο ΙΚΑ). Ένα ακόμη δείγμα από την ανασκαφή στην οδό Ελ. Βενιζέλου (οικόπεδο Επιμελητηρίου) συμπεριλήφθηκε στις πρόσφατες χημικές αναλύσεις που έδειξαν ότι ανήκει στην τοπική παραγωγή (Waksman κ.ά. 2014, 406, αριθ.κατ. 77, εικ. 10:h).

51. Για ένα ενδεικτικό παράδειγμα εφυαλωμένης κούπας με εγχάρακτο προσωπίο στον πυθμένα από τη Θήβα βλ. Κοιλιάκου και Παντελίδου-Αλεξιάδου 2005, 430, εικ. 3.

52. Η βιβλιογραφία για την κατηγορία αυτή (που απαντά συχνά και με τους όρους 'Zeuxippus Family', 'Zeuxippus Imitations', 'Zeuxippus Derivatives', 'Zeuxippus Subtypes', 'Sgraffito with Concentric Circles') είναι μεγάλη. Βλ. σχετικά, Vroom 2003, 164-165, όπου συγκεντρώνεται και η σχετική βιβλιογραφία. Επιπλέον, για τον εντοπισμό των διαφόρων επιμέρους ομάδων και των κέντρων παραγωγής τους βλ. Waksman και François 2004-2005. Για την παραγωγή αγγείων της κατηγορίας αυτής στη Κωνσταντινούπολη βλ. Waksman κ.ά. 2009. Για την παραγωγή τους στη Χαλκίδα και τη Θήβα βλ. Waksman κ.ά. 2014, 414-415.

53. Για μερικά ακόμη παραδείγματα της δεύτερης αυτής παραλλαγής από τη Χαλκίδα βλ. Γεωργοπούλου-Μελαδίνη 1973-4, 508, πίν. 327δ (ανασκαφή πλατείας Αγίας Βαρβάρας, οικόπεδο ΙΚΑ).

54. Αγγεία της ίδιας περιόδου με εφύαλωση μόνο κατά τόπους είναι γνωστά και από την Κόρινθο (Stillwell MacKay 2003, 412-413, εικ. 24.7).

55. Waksman κ.ά. 2014, 403, αριθ.κατ. 53-58, 404-405, αριθ.κατ. 67-68, 414, εικ. 6:a-e, 7:a-c ('Plain and Partially Glazed Wares').

56. Παπανικόλα-Μπακιρτζή 2003, 64.

57. Stilwell-Mackay 2003, 411, εικ. 24.6, C-76-11a-d.

58. Για μερικά ακόμη παραδείγματα απλών και έγχρωμων εγχάρακτων αγγείων του 14ου αι. που έχουν βρεθεί στη Χαλκίδα βλ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή, επιμ., 1999, 83, αριθ. 91 και 87-88, αριθ. 98 και 100.

(Εικ. 6β-δ). Απλοποιημένος και σχηματοποιημένος είναι επίσης ο διάκοσμος ορισμένων γραπτών με επίχρυσμα αγγείων, που χρονολογούνται στον 13ο αι. (Εικ. 6ε-στ).⁵⁹ Άφθονα σε όλο το διάστημα από τον 13ο έως τον 15ο αι. είναι και τα απλά εφυαλωμένα αγγεία διαφόρων σχημάτων, που καλύπτονται από κίτρινη, πράσινη ή και καφέ εφύαλωση.⁶⁰ Ωστόσο η μεγαλύτερη ποσότητα κεραμικής της περιόδου αποτελείται από όστρακα αγγείων χωρίς εφύαλωση,⁶¹ και αρκετά όστρακα κλειστών αγγείων με κτενωτή διακόσμηση.⁶²

Η εισηγμένη κεραμική της περιόδου παρουσιάζει μεγάλη ποικιλία ως προς την προέλευση και τους τύπους. Ένας νέος χαρακτηριστικός τύπος του 13ου αι., που αριθμεί λίγα δείγματα στη Χαλκίδα, ως προς τη διακόσμηση σχετίζεται με την κατηγορία II της κεραμικής του Ζευξίππου (Εικ. 7α-β),⁶³ η οποία παλαιότερα είχε συνδεθεί με την Κωνσταντινούπολη, ωστόσο τα κέντρα παραγωγής της δεν έχουν ακόμη μέχρι σήμερα αποσαφηνιστεί.⁶⁴

Όσον αφορά στη μεγάλη κατηγορία της εγχάρακτης κεραμικής με ομόκεντρους κύκλους, εκτός από τους προαναφερόμενους τύπους που μπορούν να συνδεθούν με την παραγωγή της Χαλκίδας (Εικ. 5γ-ε),⁶⁵ ανάμεσα στο εξεταζόμενο υλικό έχει εντοπιστεί και ένα δείγμα άγνωστης προέλευσης, που έχει φτάσει στη Χαλκίδα από κάποιο άλλο κέντρο στο πλαίσιο εμπορικών συναλλαγών.⁶⁶ Επιπλέον, μέρος αυτής της κατηγορίας κεραμικής πιθανόν προέρχεται από τη Θεσσαλονίκη.

Γενικά, μια αρκετά μεγάλη ποσότητα εγχάρακτων αγγείων που έχουν βρεθεί στη Χαλκίδα και χρονολογούνται στο β' μισό του 13ου και τον 14ο αι. μπορούν να αποδοθούν σε εργαστήρια της Θεσσαλονίκης.⁶⁷ Τα προϊόντα των εργαστηρίων αυτών είναι συνήθως απλά εγχάρακτα, συνδυάζουν τη λεπτή, την αδρή χάραξη και την επιπεδόγλυφη τεχνική, ενώ καλύπτονται από κίτρινη ή πορτοκαλοκίτρινη εφύαλωση. Σπανιότερα η εγχάρακτη διακόσμηση εμπλουτίζεται με πράσινο χρώμα. Στο θεματολόγιο της διακόσμησης κυριαρχούν οι ομόκεντροι κύκλοι, οι ρόδακες και τα σχηματοποιημένα φυτικά μοτίβα, ενώ χαρακτηριστικές είναι και διαγραμμίσεις στα επιμέρους διακοσμητικά θέματα (Εικ. 7γ-ε).⁶⁸ Στη Χαλκίδα απαντώνται επίσης, αν και με μικρότερη συχνότητα, αγγεία που φέρουν τα χαρακτηριστικά των εργαστηρίων των Σερρών από τη ίδια περίπου περίοδο. Πρόκειται κυρίως για κούπες με εγχάρακτο διάκοσμο, ο οποίος εμπλουτίζεται με πινελιές από ζηρά χρώματα, όπως το κίτρινο, το καστανό και το πράσινο (Εικ. 7στ-ζ).⁶⁹ Γενικότερα, αρκετά από τα εγχάρακτα αγγεία που έχουν βρεθεί

59. Ενδεικτικά, παρόμοιο με το αγγείο της Εικ. 6ε είναι ένα δείγμα του 13ου αι. από τη Σπάρτη (Sanders 1993, 263, πίν. 24, αριθ. 12), ενώ παρόμοια με αυτό της Εικ. 6στ είναι κάποια αγγεία της ίδιας περιόδου που έχουν συνδεθεί με την παραγωγή της Θράκης (Παπανικόλα-Μπακιρτζή και Ζήκος, επιμ., 2007, 82-82, αριθ. 84-86 και 104, αριθ. 104).

60. Για την απλή εφυαλωμένη κεραμική της περιόδου βλ. κυρίως François 1995, 110-111, série III.

61. Ανασκαφές και επιφανειακές έρευνες έχουν δείξει ότι αυτήν την περίοδο το ποσοστό των εφυαλωμένων κεραμικών αυξάνεται κατά πολύ σε σχέση με τη Μεσοβυζαντινή περίοδο, χωρίς ωστόσο να ξεπερνά το 20%-30% περίπου του συνόλου των κεραμικών ευρημάτων. Βλ. σχετικά, Sanders 2000, 166 (για την Κόρινθο); Vroom 2003, 233 (για τη Βοιωτία).

62. Για παρόμοια παραδείγματα της περιόδου αυτής βλ. Vionis κ.ά. 2010, 439, εικ. 10.

63. Για ένα παρόμοιο παράδειγμα από τη γειτονική Θήβα βλ. Κοιλάκου και Γαλάνη-Κρίκου 1993, 90, σχ. 18.

64. Η κεραμική του Ζευξίππου εντοπίστηκε για πρώτη φορά στην Κωνσταντινούπολη από τον Megaw, ο οποίος διέκρινε δύο βασικές κατηγορίες: την πρώτη ('κατηγορία I'), που διακοσμείται με ομόκεντρους εγχάρακτους κύκλους και καλύπτεται με εφύαλωση στιλπνή άχρωμη ή ανοιχτού πράσινου ('Ia'), σκούρου πορτοκαλί ('Ib') ή σκούρου πράσινου ('Ic'), και μια δεύτερη ('κατηγορία II'), που φέρει πλουσιότερο και περισσότερο επιμελημένο εγχάρακτο διάκοσμο εμπλουτισμένο με πινελιές καστανοκίτρινου ή πράσινου χρώματος (Megaw 1968; Megaw 1989). Σχετικά με τα πρόσφατα συμπεράσματα για την κεραμική του Ζευξίππου βλ. κυρίως, Waksman και François 2004-2005.

65. Βλ. παραπάνω, σημ. 52.

66. Στην ανασκαφή της οδού Μητροπόλεως (οικόπεδο ΑΤΤΟΝ Ο.Ε.) βρέθηκε ένα όστρακο της κατηγορίας αυτής που συνδέθηκε με την ομάδα του ναυαγίου του Novy Svet στην Κριμαία, η προέλευση της οποίας παραμένει άγνωστη (Waksman κ.ά. 2014, 403, αριθ.κατ. 52, εικ.13d, 415). Για το ναύαγιο του Novy Svet βλ. Waksman και Teslenko 2010.

67. Για τα κεραμικά προϊόντα των εργαστηρίων της Θεσσαλονίκης και τα χαρακτηριστικά τους βλ. κυρίως, Παπανικόλα-Μπακιρτζή, επιμ., 1999, 188-221; 2003, 53-57.

68. Για μερικά ακόμη παραδείγματα από τη Χαλκίδα βλ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή 1999, επιμ., 77-78, αριθ. 79-81.

69. Για τα αγγεία της παραγωγής των Σερρών βλ. Papanikola-Bakirtzis 1992; Παπανικόλα-Μπακιρτζή, επιμ., 1999, 222-242; 2003, 57-58.

στη Χαλκίδα συνδέονται με τύπους κοινούς στον βόρειο ελλαδικό χώρο ή στις περιοχές της άμεσης επιρροής της Κωνσταντινούπολης (Εικ. 8α),⁷⁰ οι οποίοι είναι λιγότερο συνηθισμένοι στην κεντρική και νότια Ελλάδα.⁷¹ Σημειώνεται ότι παρόμοιο φαινόμενο παρατηρείται επίσης στο Αλιβέρι,⁷² πιθανόν και στη βόρεια Εύβοια.⁷³

Στην κεραμική που συνεχίζει τη βυζαντινή παράδοση ως προς την τεχνική και τη διακόσμηση ανήκουν και τα προϊόντα των εργαστηρίων της Κύπρου, τα οποία γενικά σπανίζουν στον ελλαδικό χώρο.⁷⁴ Για το λόγο αυτό ιδιαίτερα ενδιαφέρον είναι στη Χαλκίδα ένα ανοικτό αγγείο, που διακοσμείται με εγχάρακτο διαγραμμισμένο μέταλλο στο πυθμένα και προέρχεται από τα εργαστήρια της Πάφου με χρονολόγηση στον 13ο αι. (Εικ. 8β).⁷⁵

Από τον ευρύτερο χώρο της ανατολικής Μεσογείου έχουν φτάσει στη Χαλκίδα και στη γειτονική Θήβα λίγα κεραμικά από την ισλαμική Ανατολή.⁷⁶ Χαρακτηριστικό δείγμα αποτελεί ένα συριακό ανοικτό αγγείο του 14ου αι., που φέρει λευκό επίχρισμα και ακτινωτό διάκοσμο με μπλε και μαύρο χρώμα στο εσωτερικό και κάθετες μπλε γραμμές στο εξωτερικό (Εικ. 8γ).⁷⁷

Χαρακτηριστική είναι την περίοδο της Λατινοκρατίας η εισηγμένη κεραμική από τη Δύση. Με βάση κυρίως τη μελέτη του υλικού από τις ανασκαφές της Κορίνθου, θεωρείται ότι τα ιταλικά κεραμικά εμφανίζονται στον ελλαδικό χώρο γύρω στο β' τέταρτο του 13ου αι., αλλά πληθαίνουν μετά τα μέσα του αιώνα.⁷⁸ Τα περισσότερα δείγματα έχουν βρεθεί σε λατινοκρατούμενες περιοχές, κυρίως στην Πελοπόννησο, και η διάδοσή τους συνδέεται κυρίως με τους τόπους εγκατάστασης λατινικού πληθυσμού μετά την Δ' Σταυροφορία καθώς και με την ενίσχυση των εμπορικών επαφών με την Ιταλία.⁷⁹ Όσον αφορά στη Χαλκίδα, η ιταλική κεραμική αντιστοιχεί σε μικρές αναλογικά ποσότητες σε σχέση με τα αγγεία βυζαντινής παράδοσης, όπως συμβαίνει αντίστοιχα και στις γειτονικές Βοιωτία και Αθήνα.⁸⁰ Ωστόσο, παρόλο τον μικρό σχετικά αριθμό δειγμάτων ιταλικής κεραμικής στο εξεταζόμενο υλικό, παρατηρείται ποικιλία ως προς την προέλευση και τους τύπους. Τα πρωιμότερα παραδείγματα προέρχονται από τη νότια Ιταλία και ανήκουν στον τύπο των πρωτομαγιόλικων (*protomaiolica*) της παραγωγής του Μπρίντζι.⁸¹ Περιλαμβάνουν κυρίως ανοικτά, σπανιότερα κλειστά αγγεία που φέρουν

70. Για ένα δείγμα παρόμοιο με το αγγείο της Εικ. 8α βλ. Μιχαηλίδου 2000, 418, 425, εικ. 163α-β, αριθ. 1 (Ρόδος).

71. Για τη διάδοση των προϊόντων των εργαστηρίων της Θεσσαλονίκης και των Σερρών βλ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή 2003, 53 και 58 (αντίστοιχα). Λίγα ευρήματα από τον κεντρικό και νότιο ελλαδικό χώρο έχουν αποδοθεί μέχρι σήμερα στα εργαστήρια της Θεσσαλονίκης [Stillwell Mackay 2003, 415, εικ. 24.10 (Κόρινθος); Vroom 2003, 165-166, εικ. 6.27 και 6.43, w18.1-3 (Βοιωτία); Παγκάκη 2012, 61-69, αριθ. 62-72 (Ακροναυπλία)], καθώς επίσης στα εργαστήρια των Σερρών [Stillwell Mackay 2003, 415, εικ. 24.9 (Κόρινθος)].

72. Πρόκειται για τα ευρήματα από την ανασκαφή στο εσωτερικό του μεσαιωνικού πύργου στο λιμάνι του Καράβου (Ντάφη και Σκαρτσή 2015, 712, εικ. 8 και 9α-β). Βλ. επίσης, Γερούση-Μπεντερμάχερ 2012, 76, εικ. 11, όπου δημοσιεύονται μερικά ακόμη κεραμικά από την ίδια ανασκαφή.

73. Αγγεία που σχετίζονται με την κεραμική του βόρειου ελλαδικού χώρου ή της Θεσσαλονίκης αναγνωρίζονται μεταξύ των δημοσιευμένων ευρημάτων από το κάστρο των Ωρεών (Σάμπων 1973-4, 487, πίν. 317γ).

74. Στον ελλαδικό χώρο κυπριακή κεραμική σε αρκετά μεγάλη ποσότητα είναι γνωστή μόνο από τη Ρόδο, με δείγματα που χρονολογούνται στον 14ο-15ο αιώνα (Μιχαηλίδου 2000, 418-420 και 426, πίν. 163ε-στ και 164α-δ).

75. Για ένα ανάλογο παράδειγμα από την Πάφο βλ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή 1996, 206-209, πίν. VIII, αριθ. 37.

76. Γενικά για την ισλαμική κεραμική και τη διασπορά της βλ. François 1997, 388-392. Για τη Θήβα βλ. ενδεικτικά, Γκίνη-Τσοφοπούλου κ.ά. 2001-4, 42.

77. Για ένα παράδειγμα ανάλογο με αυτό της Χαλκίδας βλ. François 1999, 25-26, πίν. 2, αριθ. 39.

78. Οι ανασκαφές στην Κόρινθο έχουν δείξει ότι τα πρώτα παραδείγματα πρωτομαγιόλικων εμφανίζονται κατά τη δεκαετία του 1220, αλλά η κεραμική αυτή γίνεται κοινή μαζί με διάφορους άλλους τύπους ιταλικής κεραμικής ('R.M.R.', αρχαϊκή μαγιόλικα, κεραμική του Βένετο), από τις δεκαετίες του 1260-1270 και μετά (βλ. κυρίως, Stillwell MacKay 2003, 405, 413-414, όπου δίδονται και οι σχετικές παραπομπές των δημοσιεύσεων από το υλικό της Κορίνθου).

79. Για την άποψη αυτή και για τη διασπορά των διαφόρων ειδών ιταλικής κεραμικής μεταξύ του 13ου και του 15ου αι. στον ελλαδικό χώρο βλ. κυρίως, François 1997, 392-400.

80. Για τη μικρή ποσότητα ιταλικής κεραμικής αυτής της περιόδου στην Αθήνα και τη Βοιωτία σε σύγκριση με την Πελοπόννησο βλ. κυρίως, Mackay 2001; Skartsis 2012, 90-91.

81. Το μεγαλύτερο μέρος των πρωτομαγιόλικων που έχουν βρεθεί στον ελλαδικό χώρο και γενικότερα στην ανατολική Μεσόγειο ανήκει στην παραγωγή της περιοχής του Σαλέντο της Απουλίας και ειδικότερα του Μπρίντζι (βλ. κυρίως Riavez

διάκοσμο σκούρου καφέ και μπλε χρώματος (Εικ. 9α-β). Σπανιότερη είναι στη Χαλκίδα η πολύχρωμη κεραμική της νότιας Ιταλίας (*R.M.R.*).⁸² Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί μια κούπα του 14ου αι., που διακοσμείται με το λεγόμενο 'μοτίβο του Τάραντα', σε σκούρο καφέ και κόκκινο χρώμα (Εικ. 9γ).⁸³

Όσον αφορά στις εισαγωγές από την περιοχή της βόρειας και κεντρικής Ιταλίας περιλαμβάνονται καταρχάς λίγα δείγματα ανοικτών και κλειστών αρχαϊκών μαγιόλικων (*maiolica arcaica*), που φέρουν γραπτό διάκοσμο στα συνήθη κατά τον 13ο-14ο αι. χρώματα, δηλαδή σε σκούρο καφέ και πράσινο (Εικ. 9δ). Η κεραμική αυτή, απαντάται γενικά στις ίδιες περιοχές του ελλαδικού χώρου με αυτήν της νότιας Ιταλίας.⁸⁴ Στην Εύβοια, δείγματα αρχαϊκών μαγιόλικων και πρωτομαγιόλικων έχουν βρεθεί και στον πύργο του Καραβού, στο Αλιβέρι.⁸⁵

Στις πρωιμότερες εισαγωγές από την περιοχή της Βενετίας ανήκουν μερικά χαρακτηριστικά δείγματα της κεραμικής του Βένετο (*roulette* ή *Veneto ware*), που χρονολογούνται στα τέλη του 13ου - αρχές του 14ου αι.⁸⁶ Πρόκειται για ανοικτά αγγεία που καλύπτονται με στιλπνή εφυάλωση καφέ χρώματος και φέρουν εξωτερικά γύρω από το χείλος, χαρακτηριστική εμπιέστη διακόσμηση (Εικ. 10β).⁸⁷ Στη Χαλκίδα υπάρχουν και λίγα δείγματα του περίπου σύγχρονου τύπου *San Bartolo*, τα οποία φέρουν την ίδια εμπιέστη διακόσμηση εξωτερικά, αλλά διακοσμούνται και στο εσωτερικό με εγχάρακτα φυτικά ή γεωμετρικά μοτίβα που εμπλουτίζονται με πράσινο χρώμα (Εικ. 10α).⁸⁸ Η παρουσία του τελευταίου αυτού τύπου παρουσιάζει ενδιαφέρον, δεδομένου ότι στον ελλαδικό χώρο μέχρι σήμερα λίγα δείγματα έχουν αναγνωριστεί.⁸⁹

Η βενετική κεραμική συνεχίζεται στη Χαλκίδα μέχρι το τέλος της περιόδου της Βενετοκρατίας (1470). Μερικά όστρακα ανήκουν στη εγχάρακτη κεραμική της κοιλάδας του Πάδου (*graffita arcaica padana*), η παραγωγή της οποίας ξεκινά στα τέλη του 14ου αι. και συνεχίζεται και κατά τον 15ο αι. (Εικ. 9ε-στ).⁹⁰ Πολλά δείγματα του τύπου έχουν βρεθεί στην Πελοπόννησο, αλλά και σε άλλες λατινοκρατούμενες περιοχές του ελλαδικού χώρου,⁹¹ συμπεριλαμβανομένης και της γειτονικής Βοιωτίας.⁹² Στα τελευταία χρόνια της Βενετοκρατίας τοποθετείται ένα εντυπωσιακό δείγμα της αναγεννησιακής εγχάρακτης κεραμικής της Βενετίας (*graffita rinascimentale*).⁹³ Ανήκει στην ομάδα αγγείων που διακοσμούνται στον πυθμένα με στηθαίες μορφές κατά κρόταφο, μπροστά από έναν 'κλειστό κήπο' (*hortus conclusus*) και διάστικτο ουρανό (Εικ. 10γ).⁹⁴ Οι απεικονίσεις αυτές δεν αποδίδουν συγκεκρι-

2000, 444-445).

82. Η κεραμική '*R.M.R.*' παραγόταν σε διάφορα μέρη της νότιας Ιταλίας (Απουλία, Βασιλικάτα, Καμπανία, Καλαβρία) και η περίοδος ακμής της τοποθετείται μεταξύ του β' μισού του 13ου και του τέλους του 14ου αι. (βλ. σχετικά, D' Amico 2005, 66; Dufournier κ.ά.1986).

83. Το 'μοτίβο του Τάραντα' διαμορφώνεται με κεντρικό δακτύλιο που διαιρείται σε δύο τμήματα, καθένα από τα οποία φέρει τεθλασμένη γραμμή (σε διάφορες παραλλαγές). Ο συγκεκριμένος τύπος κεραμικής '*R.M.R.*' προέρχεται από την περιοχή του Taranta - Torre di Mare της νότιας Ιταλίας (βλ. σχετικά, Dufournier κ.ά.1986, 257, εικ. 5). Στην Ελλάδα έχει βρεθεί σε διάφορα μέρη της Πελοποννήσου, όπως στο Άργος, την Πάτρα, το Χλεμούτσι και τη Γλαρέντζα (Skartsis 2012, 49, όπου και η σχετική βιβλιογραφία).

84. Γενικά για τον τύπο των αρχαϊκών μαγιόλικων, που παραγόταν σε διάφορα κέντρα της κεντρικής και βόρειας Ιταλίας από τον 13ο αι. και μετά, καθώς και για τη διασπορά του βλ. François 1997, 392-400, εικ.1; Skartsis 2012, 44-46.

85. Ντάφη και Σκαρτσή 2015, 712, εικ. 9ι-ια.

86. Για παραδείγματα της κεραμικής του Βένετο από την Κόρινθο και τη χρονολόγησή τους, βλ. κυρίως Stillwell Mac-kay 2003, 414, σημ. 68; Williams και Zervos 1992, 151-155.

87. Gelichi 1986.

88. Gelichi 1986; Saccardo 1993, 214-232.

89. Για την παρουσία του τύπου '*San Bartolo*' στην Κρήτη και την Ακροναυπλία βλ. Γιαγκάκη 2012, 117-119. Με τον τύπο αυτό έχει συνδεθεί και ένα αγγείο από την Πάτρα (Τουμαζής κ.ά., επιμ., 2005, 204, αριθ. 94).

90. Για την κεραμική αυτή και τη χρονολόγησή της βλ. D' Amico 2005, 65; Gelichi 1986; Nepoti 1992, 317-324, εικ. 13-15.

91. Για τα δείγματα της εγχάρακτης κεραμικής της κοιλάδας του Πάδου που έχουν βρεθεί στον ελλαδικό χώρο βλ. François 1997; Skartsis 2012, 54-55 (με βιβλιογραφία).

92. Vroom 2003, 170-173.

93. D' Amico 2005, 66; Nepoti 1992, 330-338, εικ. 19-24.

94. Για ένα παράδειγμα του τύπου από τη Θήβα βλ. Κοιλάκου κ.ά.1995, πίν. 36γ.

μένα πρόσωπα, αλλά αποτελούν απλές διακοσμητικές φιγούρες με χαρακτηριστικά ωστόσο ενδύματα και κομμώσεις της εποχής.⁹⁵

Τέλος, στην εισηγμένη από τη Δύση κεραμική περιλαμβάνονται και ελάχιστα δείγματα ισπανικών αγγείων (Εικ. 10δ),⁹⁶ τα οποία διακοσμούνται με βαθυγάλανο ή και με χρυσό χρώμα και χρονολογούνται στα τέλη 14ου - αρχές 15ου αι.⁹⁷ Σημειώνεται ότι ορισμένα όστρακα ισπανικών αγγείων έχουν εντοπιστεί και στο Αλιβέρι της Εύβοιας.⁹⁸ Η παρουσία και διάδοση της ισπανικής κεραμικής στον ελλαδικό χώρο έχει συνδεθεί με τη δραστηριότητα Ισπανών εμπόρων και κυρίως με τις καταλανικές επιδρομές και την κατάληψη του Δουκάτου των Αθηνών το 1311.⁹⁹

Συμπεράσματα

Τα πρώτα δείγματα κεραμικής από τις ανασκαφές της Χαλκίδας χρονολογούνται από τον 9ο αι. και εξής, συμπληρώνοντας τις περιορισμένες μαρτυρίες που διαθέτουμε για την πόλη κατά αυτή την περίοδο και ειδικότερα για τη μεταφορά της από την περιοχή του Βαθροβουνίου στην περιοχή του πορθμού του Ευρίπου.¹⁰⁰ Τους πρώτους αιώνες της Μεσοβυζαντινής περιόδου (9ος-11ος αι.) τα δείγματα των εισηγμένων από την Κωνσταντινούπολη πολυτελών κεραμικών από λευκό πηλό, έστω και περιορισμένων σε αριθμό, φανερώνουν τις επαφές της Χαλκίδας με την πρωτεύουσα. Παράλληλα, η κεραμική των πρώτων αυτών αιώνων παρουσιάζει αναλογίες με εκείνη άλλων μεγάλων αστικών κέντρων του ελλαδικού χώρου, όπως για παράδειγμα της Θήβας, της πρωτεύουσας του θέματος της Ελλάδος, αλλά και της Κορίνθου. Η Χαλκίδα φαίνεται ότι ήδη από αυτή την περίοδο ήταν ενταγμένη σε ένα ευρύτερο δίκτυο οικονομικών και εμπορικών επαφών, που πέρα από την ίδια την Κωνσταντινούπολη, περιελάμβανε και άλλα μεγάλα περιφερειακά κέντρα των γειτονικών σε αυτήν περιοχών του ελλαδικού χώρου.¹⁰¹

Η πλειονότητα των ευρημάτων από τις ανασκαφές της Χαλκίδας ανήκει στην επόμενη περίοδο (12ος και αρχές 13ου αι.). Είναι η περίοδος στην οποία τοποθετείται η μεγάλη ανάπτυξη των τοπικών εργαστηρίων κεραμικής, τα οποία παρήγαγαν σε μεγάλες ποσότητες αγγεία όλων των γνωστών και διαδεδομένων τύπων (γραπτά με επίχρυσμα, γραπτά με πράσινο και καστανό χρώμα, λεπτεγχάρακτα, αδρεγχάρακτα, επιπεδόγλυφα). Η ποιότητα, η ποικιλία και η μεγάλη ποσότητα της διακοσμημένης αυτής κεραμικής επιβεβαιώνει εξάλλου τη μεγάλη δημογραφική και οικονομική ανάπτυξη της πόλης, ήδη από τον 12ο αι.,¹⁰² προσδίδοντάς της μάλιστα εξέχουσα θέση στο εμπορικό δίκτυο της εποχής, δεδομένου ότι τα κεραμικά των εργαστηρίων της διακινούνταν σε ολόκληρη την ανατολική Μεσόγειο και σε περιοχές της Μαύρης Θάλασσας.¹⁰³

Από τη σύγκριση της κεραμικής της Χαλκίδας με αυτή των άλλων μεγάλων αστικών κέντρων του κεντρικού ελλαδικού χώρου ξεχωρίζει η κεραμική της Θήβας καθώς παρουσιάζει στενή συνάφεια με

95. Μιχαηλίδου 1994-5, 197-206 και κυρίως πίν. 49γ, αριθ. 3, όπου απεικονίζεται ανδρική μορφή παρόμοια με αυτήν του αγγείου της Χαλκίδας.

96. Βλ. και Γεωργοπούλου-Μελαδίνη 1973-4, 504, όπου αναφέρονται δύο παραδείγματα από την ανασκαφή στην πλατεία της Αγίας Βαρβάρας (οικόπεδο ΙΚΑ).

97. Για την ισπανική κεραμική, βλ. ενδεικτικά François 1995, 113, série VIII.

98. Ντάφη και Σκαρτσή 2015, 712, εικ. 9ιβ-ιγ.

99. Gregory 1993, 304; François 1997, 401.

100. Βλ. παραπάνω, σημ. 2.

101. Για τους χερσαίους δρόμους που ένωναν την Κωνσταντινούπολη και τη βόρεια Ελλάδα με την κεντρική Ελλάδα και την Πελοπόννησο βλ. Avramea 2010, 134 κ.ε.; Koder 2005, 96-98. Σχετικά με τη σημασία τους στην ανάπτυξη της οικονομικής ζωής της κεντρικής Ελλάδας βλ. επίσης Γερολυμάτου 1997, 101, σημ. 19.

102. Σχετικά με τις ιστορικές πηγές για την οικονομική και εμπορική ακμή της Χαλκίδας κατά την περίοδο πριν τη λατινική κατάκτηση βλ. Σαββίδης 1981-2, 315, σημ. 4; Τριανταφυλλόπουλος 1990, 172.

103. Waksman κ.ά. 2014, 415-416.

αυτήν της Χαλκίδας σε όλη τη διάρκεια της Μεσοβυζαντινής περιόδου. Οι ομοιότητες της κεραμικής είναι αναμενόμενες, δεδομένου ότι η Χαλκίδα λειτούργησε ως λιμάνι και ναυτική βάση του θέματος της Ελλάδας, διατηρώντας στενές σχέσεις με τη Θήβα.¹⁰⁴ Η Θήβα, βρισκόμενη σε κομβικό σημείο του σημαντικότερου χερσαίου οδικού άξονα που συνέδεε τη Θεσσαλονίκη και την Κωνσταντινούπολη με τις περιοχές της κεντρικής Ελλάδας, με την Πελοπόννησο και με τη Δύση, στη μέση ενός εύφορου κάμπου, στήριζε την ανάπτυξη της στην πλούσια αγροκτηνοτροφική της παραγωγή, και κυρίως στα περίφημα μεταξωτά υφάσματα που παράγονταν στα εργαστήρια της πόλης.¹⁰⁵ Ενδεικτικό των σχέσεων που είχαν αναπτυχθεί ανάμεσα στις δύο πόλεις είναι ότι η Θήβα για τις ανάγκες της βαφής των μεταξωτών υφασμάτων έφερνε πορφύρα και από τη Χαλκίδα.¹⁰⁶ Στο πλαίσιο αυτό, δεδομένης και της καίριας γεωγραφικής θέσης της Χαλκίδας επάνω στους μεγάλους θαλάσσιους εμπορικούς δρόμους της Μεσογείου, φαίνεται πως λειτούργησε όχι μόνο ως βασικό λιμάνι, αλλά και ως σημαντικό κέντρο παραγωγής και διακίνησης κεραμικής.¹⁰⁷

Μετά το 1204, παρ' όλες τις σημαντικές αλλαγές στις πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες που επέφερε η λατινική κατάκτηση, παρατηρείται αδιάσπαστη συνέχεια στην παραγωγή και χρήση των ίδιων τύπων γραπτής και εγχάρακτης κεραμικής της Μεσοβυζαντινής περιόδου, που συνεχίζεται για μεγάλο διάστημα κατά τον 13ο αι. Το γεγονός αυτό, αλλά και η συνύπαρξη κεραμικής βυζαντινής παράδοσης με αγγεία εισηγμένα από τη Δύση, υποδηλώνει, από τη μια μεριά την ομαλή προσαρμογή της πόλης στις νέες πολιτικές συνθήκες και από την άλλη την ένταξή της στο εμπορικό δίκτυο των κυρίαρχών της. Η εισαγωγή κεραμικής από την Ιταλία από το β' μισό του 13ου αι. και μετά συνδέεται με τη σταδιακή επικράτηση των Βενετών στην Εύβοια και την ένταξη του λιμανιού της Χαλκίδας στο βενετικό εμπορικό δίκτυο. Το εμπόριο της Γαληνοτάτης θεωρείται άλλωστε ο βασικός παράγοντας για τη διακίνηση των κεραμικών προϊόντων των ιταλικών εργαστηρίων στην ανατολική Μεσόγειο.¹⁰⁸ Ωστόσο, στα εργαστήρια της Χαλκίδας ξεκινά η παραγωγή και νέων τύπων κεραμικής που ακολουθούν τη βυζαντινή παράδοση και είναι σύμφωνοι με τις εξελίξεις της εποχής ως προς την τυπολογία των αγγείων και τον τρόπο απόδοσης του διακόσμου (χαρακτηριστική για παράδειγμα, είναι η παραγωγή εγχάρακτων εφυσωμένων αγγείων με ομόκεντρους κύκλους).

Γενικότερα, σε όλη την περίοδο της Λατινοκρατίας στη Χαλκίδα κυριαρχεί η κεραμική βυζαντινής παράδοσης, ενώ η εισηγμένη από την Δύση κεραμική απαντά σε μικρές αναλογικά ποσότητες. Ομοίως περιορισμένα σε αριθμό είναι τα ιταλικά αγγεία και στις κοντινές στη Χαλκίδα περιοχές του Δουκάτου των Αθηνών.¹⁰⁹ Αυτή η διαπίστωση που έρχεται σε αντίθεση με την κεραμική άλλων λατινοκρατούμενων περιοχών του ελλαδικού χώρου, όπως για παράδειγμα των περιοχών που ανήκαν στο Πριγκηπάτο της Αχαΐας (Κόρινθος, Ίσθμια, Χλεμούτσι, Γλαρέντζα κλπ., όπου από τα τέλη του 13ου αι. κυριαρχεί η κεραμική της Ιταλίας),¹¹⁰ μπορεί να απηχεί ως ένα βαθμό, τις διαφορετικές πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες που διαμορφώθηκαν σε καθεμιά από τις περιοχές του ελλαδικού χώρου μετά την Δ' Σταυροφορία.

Στη Χαλκίδα, εκτός από τα προϊόντα των τοπικών εργαστηρίων, αξιοσημείωτη είναι η παρουσία κεραμικών που συνδέονται με την παραγωγή της βόρειας Ελλάδας, και κυρίως των μεγάλων και

104. Koder and Hild 1976, 102; Γερολυμάτου 1997, 109, σημ. 55.

105. Γερολυμάτου 1997; Κοιλάκου 2004. Γενικότερα για την ακμή της Θήβας κατά τη Μεσοβυζαντινή περίοδο βλ. τελευταία, Κοιλάκου 2013. Για την παραγωγή μεταξωτών υφασμάτων στο Βυζάντιο βλ. Dagron 2010, 107 κ.ε.; Muthesius 2010, 249-278, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

106. Koder and Hild 1976, 104. Σχετικά με την παραγωγή της πορφύρας και τα κέντρα παραγωγής και διακίνησής της βλ. Jacoby 1991-92, 456 εξ., 481-482.

107. Σημειώνεται ότι κατά τις χημικές αναλύσεις του πηλού των κεραμικών της Θήβας δεν εντοπίστηκαν στοιχεία τοπικής παραγωγής πριν από τον 13ο αι. (Waksman κ.ά. 2014, 415).

108. Βλ. κυρίως, François 1997, 399-400.

109. Βλ. παραπάνω, σημ. 80.

110. Βλ. σχετικά, François 1997, 396-397; Skartsis 2012, 90-91.

σημαντικών κέντρων, της Θεσσαλονίκης και των Σερρών. Επιβεβαιώνονται έτσι οι στενές εμπορικές σχέσεις που είχαν αναπτυχθεί ανάμεσα στη Χαλκίδα και τις περιοχές του βόρειου ελλαδικού χώρου και κυρίως με τη Θεσσαλονίκη, ιδιαίτερα κατά τη διάρκεια του 14ου αι., οπότε η τελευταία εντάχθηκε στο εμπορικό δίκτυο των Βενετών λόγω της σπουδαιότητας της ως μεγάλο λιμάνι και σημαντικό παραγωγικό κέντρο.¹¹¹ Μέσα από το πλούσιο αρχαικό υλικό της εποχής πληροφορούμαστε για τα εμπορεύματα που μεταφέρονταν στη Χαλκίδα από τη Θεσσαλονίκη και τη Μακεδονία και από εκεί επανεξάγονταν προς τη Δύση, ή το αντίστροφο.¹¹² Για παράδειγμα, από τη Μακεδονία μεταφερόταν στη Δύση διαμέσου της Χαλκίδας ξυλεία, ενώ από τη Δύση εισάγονταν στη Μακεδονία, πάλι με ενδιάμεσο σταθμό τη Χαλκίδα, μάλλινα υφάσματα.¹¹³ Επίσης, στα τέλη του 14ου αι. εισάγονταν στη Θεσσαλονίκη σιτηρά και αλεύρι από την Εύβοια.¹¹⁴

Γενικά, η εισηγμένη κεραμική των χρόνων της Λατινοκρατίας, με την ποικιλία που παρουσιάζει ως προς την προέλευσή της, προσθέτει τη δική της μαρτυρία για τη σημαντική θέση που κατείχε η Χαλκίδα στο εμπορικό δίκτυο της Μεσογείου, ως ένα από τα μεγαλύτερα διαμετακομιστικά λιμάνια της Βενετίας,¹¹⁵ επιβεβαιώνοντας τις επαφές που είχε η πόλη με τα μεγάλα εμπορικά κέντρα της εποχής: από τη Θεσσαλονίκη και τις Σέρρες στα βόρεια, την Κύπρο και τη Συρία στα ανατολικά, μέχρι την Ισπανία και τις διάφορες περιοχές της ιταλικής χερσονήσου στα δυτικά. Η παρουσία λίγων δειγμάτων κεραμικής από την Ισπανία και κυρίως από την ισλαμική Ανατολή και την Κύπρο, ασφαλώς δεν αποτελεί ισχυρή ένδειξη για την ύπαρξη συστηματικού εμπορίου με αυτές τις περιοχές, αντανακλά ωστόσο τη σπουδαιότητα του λιμανιού του Negoronte και την ένταξή του σε ένα ευρύτατο δίκτυο εμπορικών και πολιτιστικών επαφών υπό την κυριαρχία της θαλασσοκράτειρας Βενετίας.

Ο πλούτος και η ποικιλία της κεραμικής που έχει έρθει στο φως κατά τη διάρκεια των παλαιότερων και πιο πρόσφατων ανασκαφών στη Χαλκίδα αντικατοπτρίζει την οικονομική ευμάρεια της πόλης και τις επαφές της με μεγάλα κέντρα της βυζαντινής αυτοκρατορίας και -από τον 13ο αι. και μετά- της Ανατολής και της Δύσης. Με τις εξελίξεις στη μελέτη της κεραμικής των τελευταίων δεκαετιών, μας δίνεται η δυνατότητα να προσεγγίσουμε σε ικανοποιητικό βαθμό και να ερμηνεύσουμε τις πληροφορίες που μπορεί να προσφέρει η κεραμική της Χαλκίδας, οι οποίες σε συνδυασμό με τις ιστορικές πηγές, μαρτυρούν την άνθηση που γνώρισε η πόλη στους Μεσαιωνικούς χρόνους και την αναδεικνύουν σε ένα ιδιαίτερα σημαντικό εμπορικό και παραγωγικό κέντρο της Μεσογείου.

---

111. Thiriet 1952.

112. Thiriet 1952, 327-328, 330. Βλ. και Lane 1963, 188-189.

113. Μοσχονάς 2006, 164.

114. Koumanoudi 2002, 249, 271, αριθ. 5, και παράρτημα Α2, 64-69.

115. Βλ. Koder 1973, 85-86. Για τις διαδρομές και τους σταθμούς των βενετικών πλοίων, βλ. επίσης Koder 2005, 102-105; Αβραμέα 2010, 156, 166-167.

Βιβλιογραφία

- Αβραμέα, Α. (2010) 'Χερσαίες και θαλάσσιες επικοινωνίες (4ος-15ος αιώνας)'. Στον Τόμ. Α' *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου από τον 7ο έως τον 15ο αιώνα*, 125-167. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- Γερολυμάτου, Μ. (1997) 'Η Θήβα κέντρο εμπορίου και επικοινωνιών τον 12ο αι.'. *Σύμμεικτα* 11, 102-105.
- Γερολυμάτου, Μ. (2008) *Αγορές, έμποροι και εμπόριο στο Βυζάντιο (9ος-12ος αι.)*. Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών; Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών.
- Γερούση, Ε. (2007) '23η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων'. *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 62(B'1), 590-620.
- Γερούση, Ε. (2009) '23η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων'. *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 64(B'1), 477-512.
- Γερούση-Μπεντερμάχερ, Ε. (2012) '23η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων'. Στο *2000-2010 από το ανασκαφικό έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων*, επιμέλεια Μ. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, 73-78. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.
- Γεωργοπούλου-Μελαδίνη, Μ. (1972) 'Μεσαιωνικά Μνημεία Ευβοίας'. *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 27(B'2), 364-373.
- Γεωργοπούλου-Μελαδίνη, Μ. (1973) 'Μεσαιωνικά Μνημεία Ευβοίας'. *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 28(B'1), 311-317.
- Γεωργοπούλου-Μελαδίνη, Μ. (1973-1974) 'Μεσαιωνικά Μνημεία Ευβοίας'. *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 29(B'2), 499-512.
- Γιαγκάκη, Α. (2012) 'Έφυλαωμένη κεραμική από τη θέση 'Άγιοι Θεόδωροι' στην Ακροναυπλία (11ος-17ος αι.)'. Τόμ. 7 *Ερευνητική Βιβλιοθήκη*. Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών; Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών.
- Γκίνη-Τσοφοπούλου, Ε., Χ. Κοιλάκου, Κ. Καραθανάση, Δ. Πέτρου και Γ. Κακαβάς (2001-2004) '1η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων'. *Αρχαιολογικόν Δελτίον [Στερεά Ελλάδα-Θεσσαλία]* 56-59(B'2), 15-68.
- Κοιλάκου, Χ. (2004) 'Βιοτεχνικές εγκαταστάσεις βυζαντινής εποχής στη Θήβα'. Στο *Αρχαιολογικά τεκμήρια βιοτεχνικών εγκαταστάσεων κατά τη βυζαντινή εποχή, 5ος-15ος αιώνας. Ειδικό θέμα του 22ου Συμποσίου Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης*, Αθήνα, 17-18 Μαΐου 2002, 221-239. Αθήνα: Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς.
- Κοιλάκου, Χ. (2012) 'Κεραμική με λευκό πηλό από ανασκαφές στη Θήβα'. *Δελτίον Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* 33, 305-312.
- Κοιλάκου, Χ. και Μ. Γαλάνη-Κρίκου (1993) '1η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων'. *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 48(B'1), 75-93.
- Κοιλάκου, Χ., Ε. Γκίνη-Τσοφοπούλου και Μ. Γαλάνη-Κρίκου (1995) '1η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων'. *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 50(B'1), 69-90.
- Κοιλάκου, Χ. και Α. Παντελίδου-Αλεξιάδου (2005) '1η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων'. *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 60(B'1), 427-440.
- Κουτσουφλάκης, Γ., Ξ. Αργύρη, Χ. Παπαδοπούλου και Γ. Σαπουντζής (2012) 'Υποβρύχια αναγνωριστική έρευνα στο Νότιο Ευβοϊκό (2006-2008)'. *Ενάλια* 11, 40-69.
- Μανωλέσσου, Ε., Ν. Δεληνικόλας, Μ. Λάζαρη, Χ. Κοιλάκου, Β. Παπαδοπούλου, Α. Κουρέντα-Ραπτάκη και Κ. Σκαρμούτσου (1982) '1η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων'. *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 37(B'1), 79-80.
- Μιχαηλίδου, Μ. (1994-1995) 'Ανδρικές και γυναικείες μορφές σε μεσαιωνικά αγγεία της Ρόδου'. *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 49-50(A'), 195-210.
- Μιχαηλίδου, Μ. (2000) 'Έισηγμένη κεραμική στη Ρόδο στα χρόνια της Ιπποτοκρατίας (1309-1522)'. Στον Τόμ. Β' *Ρόδος 2.400 χρόνια. Η πόλη της Ρόδου από την ίδρυσή της μέχρι την κατάληψη από τους Τούρκους (1523)*, *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου, Ρόδος, 24-29 Οκτωβρίου 1993*, 417-428. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού, ΚΒ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, 4η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων.
- Μοσχονάς, Ν. Γ. (2006) 'Εύριπος, κέντρο βενετικού εμπορίου'. Στο *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Βενετία - Εύβοια, από τον Έγριπο στο Νεγροπόντε, Χαλκίδα, 12-14 Νοεμβρίου 2004*, επιμέλεια Χρύσα Μαλτέζου και Χριστίνα Παπακάστα, 157-171. Βενετία; Αθήνα: Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας; Εταιρεία Ευβοϊκών Σπουδών.
- Μπακιρτζής, Χ. (1989) *Βυζαντινά τσουκαλολάγνα. Συμβολή στη μελέτη ονομασιών, σχημάτων και χρήσεων πυρίμαχων μαγειρικών σκευών, μεταφορικών και αποθηκευτικών δοχείων*. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.

- Ντάφη, Ε. Χ. και Σ. Σ. Σκαρτσή (2015) 'Βυζαντινή κεραμική από τις ανασκαφές στις εγκαταστάσεις του ατμοηλεκτρικού σταθμού (ΑΗΣ) της ΔΕΗ Αλιβερίου, στην Εύβοια (4ος-18ος αι.)'. Τόμ. Π 4ο *Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας, Βόλος, 15-18 Μαρτίου 2012 [Πρακτικά]*, 709-718. Βόλος: Υπουργείο Πολιτισμού, Παιδείας και Θρησκευμάτων; Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.
- Παπαδάκης, Ν. (1975) 'Το μεσαιωνικό τείχος της Χαλκίδας'. *Αρχείο Ευβοϊκών Μελετών* 20, 277-317.
- Παπαδία-Λάλα, Α. (2006) 'Κοινωνική οργάνωση και αστική κοινότητα στην Εύβοια κατά τη Βενετική περίοδο (1390-1470)'. Στο *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Βενετία - Εύβοια, από τον Έγριπο στο Νεγροπόντε, Χαλκίδα, 12-14 Νοεμβρίου 2004*, επιμέλεια Χ. Μαλτέζου και Χ. Παπακώστα, 27-40. Αθήνα: Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας; Εταιρεία Ευβοϊκών Σπουδών.
- Παπανικόλα-Μπακιρτζή, Δ. (1996) *Μεσαιωνική εφυαλωμένη κεραμική της Κύπρου. Τα εργαστήρια Πάφου και Λαπήθου*. Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Α. Γ. Λεβέντη.
- Παπανικόλα-Μπακιρτζή, Δ., επιμ. (1999) *Βυζαντινά εφυαλωμένα κεραμικά. Η τέχνη των εγχάρακτων*. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.
- Παπανικόλα-Μπακιρτζή, Δ. (2003) 'Εργαστήρια εφυαλωμένης κεραμικής στο βυζαντινό κόσμο'. Στο *7ο Διεθνές Συνέδριο Μεσαιωνικής Κεραμικής της Μεσογείου, Θεσσαλονίκη, 11-16 Οκτωβρίου 1999 (Πρακτικά)*, επιμέλεια Χ. Μπακιρτζής, 45-66. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.
- Παπανικόλα-Μπακιρτζή, Δ., Φ. Μαυρικού και Χ. Μπακιρτζής (1999) *Βυζαντινή κεραμική στο Μουσείο Μπενάκη*. Αθήνα: Μουσείο Μπενάκη.
- Παπανικόλα-Μπακιρτζή, Δ. και Ν. Ζήκος, επιμ. (2007) *Εφυαλωμένη κεραμική υστεροβυζαντινών χρόνων από τη Θράκη. Απόπειρα ανάγνωσης ανασκαφικών ευρημάτων*. Θεσσαλονίκη: Υπουργείο Πολιτισμού; 12η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων; Μορφωτικός Όμιλος Κομοτηνής.
- Σαββίδης, Α. Γ. Κ. (1981-1982) 'Η Εύβοια κατά τα τέλη του ΙΒ' - αρχές του ΙΓ' αι. μ.Χ.'. *Αρχείο Ευβοϊκών Μελετών* 24, 313-323.
- Σάμψων, Α. (1973-1974) 'Αρχαιότητες και μνημεία Ευβοίας'. *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 29(Β'2), 461-494.
- Σαπουνά-Σακελλαράκη, Έ. (1996) 'ΙΑ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων'. *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 51(Β'1), 287-309.
- Τουμαζής, Γ., Α. Pace, Μ. Rosaria Belgiorno και Σ. Αντωνιάδου, επιμ. (2005) *Σταυροφορίες: Μύθος και Πραγματικότητα*. Κύπρος: Ίδρυμα Πιερίδη.
- Τριανταφυλλόπουλος, Δ. (1990) 'Χριστιανική και μεσαιωνική Χαλκίδα: ανασκόπηση της νεώτερης αρχαιολογικής έρευνας'. Στο *Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο 'Η πόλη της Χαλκίδας'*. Χαλκίδα, 24-27 Σεπτεμβρίου 1987, 165-170. Αθήνα: Εταιρεία Ευβοϊκών Σπουδών.
- Τριανταφυλλόπουλος, Δ. (2010) 'Κωπηλατώντας ανάδρομα στον χρόνο: Εικόνες από το μεσαιωνικό και νεώτερο Νεγροπόντε'. Στο *Χαρακτικά της Εύβοιας. Διαδρομή στο χρόνο. Από τη συλλογή του Ιωάννη Κ. Καράκωστα*, 9-38. Αθήνα: Μουσείον της πόλεως των Αθηνών, Ίδρυμα Βούρου-Ευταξία.
- Φαράκλας, Ν. (1968) 'Αρχαιότητες και μνημεία Βοιωτίας'. *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 23(Β'1), 207-224.

*

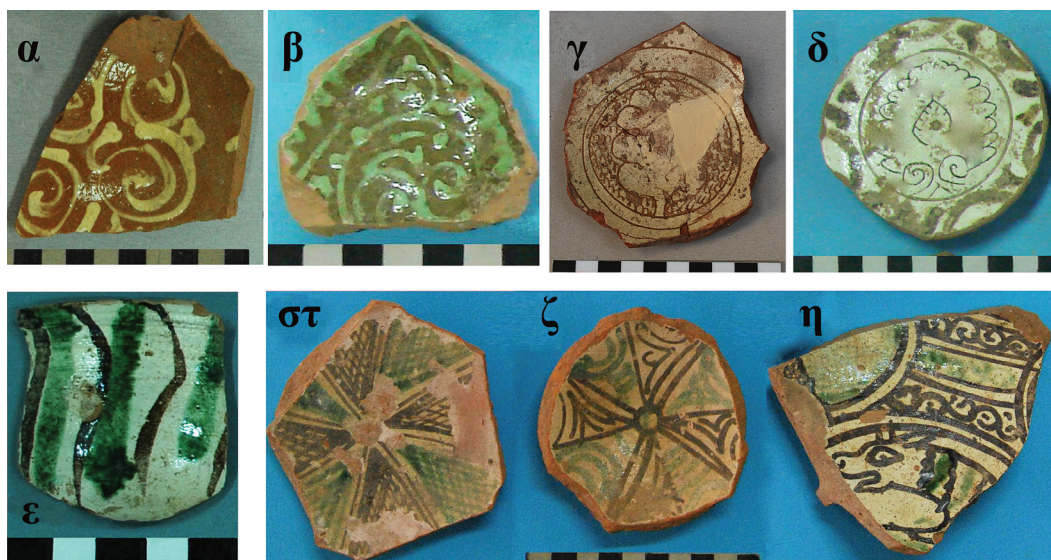
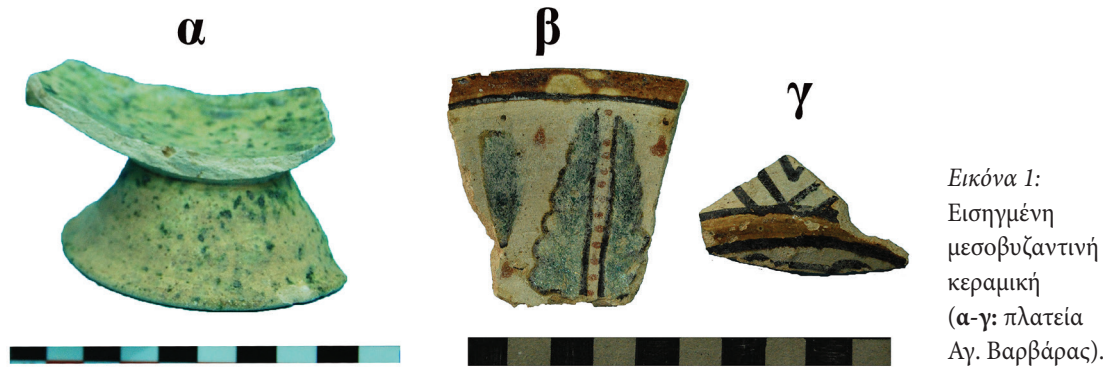
- Armstrong, P. (1989) 'Some Byzantine and Later Settlements in Eastern Phokis'. *Annual of the British School at Athens* 84, 1-47.
- Armstrong, P. (1993) 'Byzantine Thebes: Excavations on the Kadmeia, 1980'. *Annual of the British School at Athens* 88, 295-335.
- Dagron, G. (2010) 'Η αστική οικονομία από τον 7ο έως τον 12ο αιώνα'. In Vol. B of *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου, από τον 7ο έως τον 15ο αιώνα*, 43-140. Athens: National Bank of Greece Cultural Foundation.
- D'Amico, E. (2005) 'The excavation of UTS 161. The pottery'. In *Stari Bar: The Archaeological Project 2004. Preliminary Report*, edited by S. Gelichi and M. Guštin, 61-74. Firenze: Insegna del Giglio.
- D'Amico, E. (2006) 'A Hypothesis of Apulian Pottery Consumption'. In *The Archaeology of an Abandoned Town: The 2005 Project in Stari Bar*, edited by S. Gelichi, 55-82. Firenze: Insegna del Giglio.
- Dufournier, D., A-M. Flambard and G. Noyé (1986) 'A propos de céramique 'RMR': problèmes de définition et de classement, problèmes de répartition'. In *La ceramica medievale nel Mediterraneo occidentale. Atti del III Congresso internazionale Siena - Faenza 1984*, 251-277. Firenze: Insegna del Giglio.

- François, V. (1995) 'La céramique byzantine à Thasos.' Vol. XVI of *Études Thassiennes*. Athens: École Française d'Athènes.
- François, V. (1997) 'Céramiques importés à Byzance: une quasi-absence.' *Byzantinoslavica* LVIII(2), 387-404.
- François, V. (1999) 'Céramiques médiévales à Alexandrie: contribution à l'histoire économique de la ville.' Vol. 2 of *Études Alexandrines*. Le Caire: Institut Français d'Archéologie Orientale.
- Gelichi, S. (1986) 'La ceramica ingubbiata medievale nell' Italia nord-orientale.' In *La ceramica medievale nel Mediterraneo occidentale. Atti del III Congresso internazionale Siena - Faenza 1984*, 366-405. Firenze: Insegna del Giglio.
- Gregory, T. E. (1993) 'Local and Imported Medieval Pottery from Isthmia.' In *La ceramica nel mondo bizantino tra XI e XV secolo e I suoi rapporti con l'Italia*, edited by S. Gelichi, 283-306. Firenze: Insegna del Giglio.
- Günsenin, N. (1989) 'Recherches sur les amphores byzantines dans les musées turcs.' *Bulletin de Correspondance Hellénique Supplement [Recherches sur la céramique Byzantine]* XVIII, 267-276.
- Hayes, J. W. (1992) 'The Pottery.' Vol. 2 of *Excavations at Saraçhane in Istanbul*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Jacoby, D. (1991-1992) 'Silk in Western Byzantium Before the Fourth Crusade.' *Byzantinische Zeitschrift* 84/85, 452-500.
- Koder, J. (1973) *Negroponte. Untersuchungen zur Topographie und Siedlungsgeschichte der Insel Euboia während der Zeit der Venezianerherrschaft*. Vienna: Österreichische Akademie der Wissenschaften.
- Koder, J. (2005) *Το Βυζάντιο ως χώρος. Εισαγωγή στην Ιστορική Γεωγραφία της Ανατολικής Μεσογείου στη βυζαντινή εποχή* [trans. D. Stathakopoulos]. Thessaloniki: Vani Publications.
- Koder, J. and F. Hild (1976) 'Hellas und Thessalia.' Vol. 1 of *Tabula Imperii Byzantini*. Vienna: Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Koilakou, C. (2013) 'Byzantine Thebes.' In *Heaven and Earth. Cities and Countryside in Byzantine Greece*, edited by J. Albani and E. Chalkia, 180-191. Athens: Hellenic Ministry of Culture; The Benaki Museum.
- Kontogiannis, N. D. (2012) 'Euripos – Negroponte – Eğriboz: Material Culture and Historical Topography of Chalcis from Byzantium to the End of the Ottoman Rule.' *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 62, 29-56.
- Koumanoudi, M. (2002) 'Contra deum, Jus et Justitiam. The Trial of Bartolomeo Querini, Bailo and Capitano of Negroponte (14th c.).' In *Bisanzio, Venezia e il mondo franco-greco (XIII-XV secolo). Atti del Colloquio Internazionale, Venezia, 1-2 dicembre 2000*, edited by C. A. Maltezos and P. Schreiner, 235-287. Venice: Istituto Ellenico di Studi Bizantini e Postbizantini di Venezia.
- Lane, F. C. (1963) 'Venetian Merchant Galleys, 1300-1334: Private and Commercial Operation.' *Speculum* 38, 179-205.
- MacKay, C. (2001) 'Protomaiolica in Frankish Athens.' *Hesperia* 70(2), 178-179.
- Megaw, A. H. S. (1968) 'Zeuxippus Ware.' *Annual of the British School at Athens* 63, 67-88.
- Megaw, A. H. S. (1989) 'Zeuxippus Ware Again.' *Bulletin de Correspondance Hellénique, Supplement [Recherches sur la céramique byzantine]* XVIII, 259-266.
- Michailidou, M. (1993) 'Ceramica veneziana dalla città medievale di Rodi (1309-1522). Nota preliminare.' In *La ceramica nel mondo bizantino tra XI e XV secolo e I suoi rapporti con l'Italia*, edited by S. Gelichi, 333-339. Firenze: Insegna del Giglio.
- Morgan, C. H. (1942) 'The Byzantine Pottery.' Vol. XI of *Corinth*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Muthesius, A. (2010) 'Η παραγωγή μεταξωτών υφασμάτων: Μέθοδοι – αργαλειοί – τεχνικές όψεις.' In Vol. A of *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου, από τον 7ο έως τον 15ο αιώνα*, 249-278. Athens: National Bank of Greece Cultural Foundation.
- Nepoti, S. (1992) 'Le ceramiche a Ferrara nel Rinascimento: i reperti da corso della Giovecca.' In *Ferrara prima e dopo il Castello*, edited by S. Gelichi, 289-365. Ferrara: Spazio libri editori.
- Papanikola-Bakirtzis, D. (1992) 'Serres: A Glazed Pottery Production Centre During the Late Byzantine Period.' In *Ceramic Art from Byzantine Serres*, edited by D. Papanikola-Bakirtzis, E. Dauterman Maguire and H. Maguire, 21-35. Urbana: University of Illinois Press.

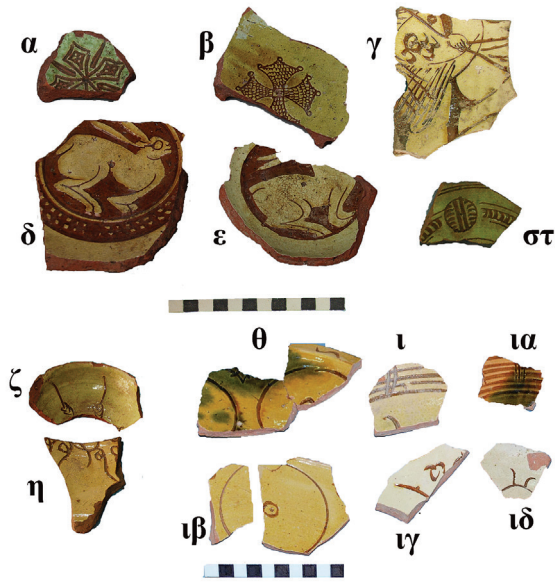

- Riavez, P. (2000) 'Atlit – protomaiolica. Ceramiche italiane nel Mediterraneo orientale'. In *Atti del II Congresso Nazionale di Archeologia Medievale, Brescia, 28 settembre - 1 ottobre 2000*, 444-450. Firenze: Società degli Archeologi Medievisti Italiani.
- Saccardo, F. (1993) 'Contesti medievali nella Laguna e prime produzioni graffite veneziane'. In *La ceramica nel mondo bizantino tra XI e XV secolo e I suoi rapporti con l'Italia*, edited by S. Gelichi, 201-239. Firenze: Insegna del Giglio.
- Sanders, G. D. R. (1993) 'Excavations at Sparta: The Roman Stoa, 1988-91. Preliminary Report, part 1 (c) Medieval Pottery'. *Annual of the British School at Athens* 88, 251-286.
- Sanders, G. D. R. (1999) 'Παραγωγή των εργαστηρίων της Κορίνθου'. In *Βυζαντινά εφυλαγμένα κεραμικά. Η τέχνη των εγχάρακτων*, edited by D. Papanikola-Bakirtzi, 159-164. Athens: Archaeological Receipts Fund.
- Sanders, G. D. R. (2000) 'New Relative and Absolute Chronologies for 9th to 13th century Glazed Wares at Corinth: Methodology and Conclusions'. In *Byzanz als Raum. Zu Methoden und Inhalten der historischen Geographie des Östlichen Mittelmeerraumes*, edited by K. Belke, F. Hild, J. Koder and P. Soustal, 153-173. Vienna: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Sanders, G. D. R. (2001) 'Byzantine Polychrome Pottery'. In *Mosaic. Festschrift for A.H.S. Megaw*, edited by J. Herrin, M. Mullett and C. Otten-Froux, 89-103. London: King College.
- Sanders, G. D. R. (2003) 'Recent Developments in the Chronology of Byzantine Corinth'. In *Corinth, The Centenary: 1896 - 1996*, edited by C. K. Williams II and N. Bookidis, 385-399. Athens: American School of Classical Studies at Athens.
- Schläger, H., D. J. Blackman and J. Schäfer (1968) 'Der Hafen von Anthedon mit Beiträgen zur Topographie und Geschichte der Stadt'. *Archäologischer Anzeiger* 83, 21-98.
- Skartsis, S. S. (2012) *Chlemoutsi Castle (Clermont, Castel Tornese), NW Peloponnese. Its pottery and its Relations with the west (13th-early 19th centuries)*. Oxford: Archaeopress.
- Stillwell MacKay, T. (2003) 'Pottery of the Frankish Period'. In Vol. XX of *Corinth, The Centenary: 1896 - 1996*, edited by C. K. Williams II and N. Bookidis, 401-422. Athens: American School of Classical Studies at Athens.
- Thiriet, F. (1952) 'Les Vénitiens à Thessalonique dans la première moitié du XIVe siècle'. *Byzantion* 22, 323-332.
- Vionis, A. K., J. Poblome, B. De Cupere and M. Waelkens (2010) 'A Middle-Late Byzantine Pottery Assemblage from Sagalassos: Typo-Chronology and Sociocultural Interpretation'. *Hesperia* 79, 423-464.
- Vroom, J. (2003) *After Antiquity. Ceramics and Society in the Aegean from the 7th to the 20th Century A.C.: a Case Study from Boeotia, Central Greece*. Leiden: Faculty of Archaeology, Leiden University.
- Waagé, F. O. (1933) 'Excavations in the Athenian Agora. The Roman and Byzantine Pottery'. *Hesperia* 2, 279-328.
- Waksman, S. Y. and V. François (2004-2005) 'Vers une redéfinition typologique et analytique des céramiques byzantines du type Zeuxippus Ware'. *Bulletin de Correspondance Hellénique* 128-129(2.1), 629-724.
- Waksman, S. Y. and M-L. von Wartburg (2006) "'Fine-Sgraffito Ware", "Aegean Ware" and other Wares: New Evidence for a Major Production of Byzantine Ceramics'. *Report of the Department of Antiquities in Cyprus*, 369-388.
- Waksman, S. Y., N. Erhan and S. Eskalen (2009) 'Les ateliers de céramiques de Sirkeci (Istanbul). Résultats de la campagne 2008'. *Anatolia Antiqua* 17, 457-467.
- Waksman, S. Y. and I. Teslenko (2010) "'Novy Svet Ware" an Exceptional Cargo of Glazed Wares from a 13th-Century Shipwreck near Sudak (Crimea, Ukraine). Morphological Typology and Laboratory Investigations'. *International Journal of Nautical Archaeology* 39(2), 357-375.
- Waksman, S. Y., N. D. Kontogiannis, S. S. Skartsis and G. Vaxevanis (2014) 'The Main "Middle Byzantine Production" and Pottery Manufacture in Thebes and Chalcis'. *Annual of the British School at Athens* 109, 379-422.
- Waksman, S. Y., S. S. Skartsis, N. D. Kontogiannis, E. P. Todorova, G. Vaxevanis (2016) 'Investigating the origins of two main types of Middle and Late Byzantine amphorae'. *Journal of Archaeological Science: Reports*, <http://dx.doi.org/10.1016/j.jasrep.2016.12.008>.
- Williams II, C. K. and O. H. Zervos (1992) 'Frankish Corinth: 1991'. *Hesperia* 61, 133-191.

Εικόνες

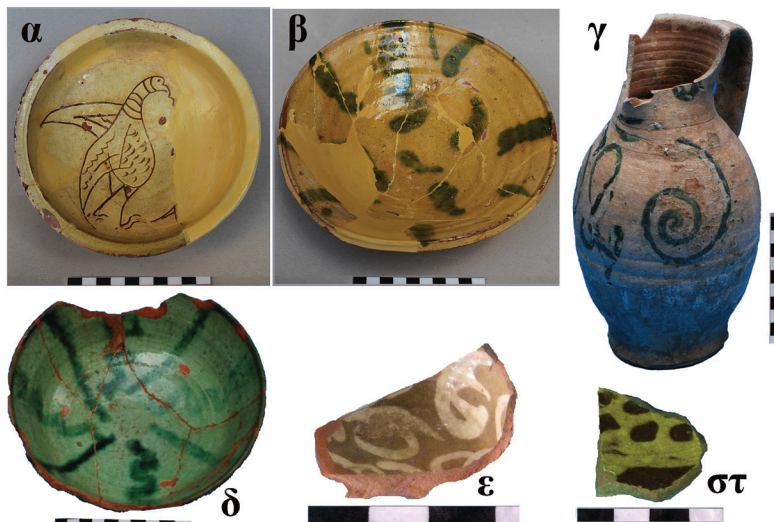
Εικόνα 3: Μεσοβυζαντινή εφυαλωμένη κεραμική
(α, στ-η: πλατεία Αγ. Βαρβάρας, β, δ: οδός Χαρώνδα, γ, ε: οδός Μητροπόλεως).

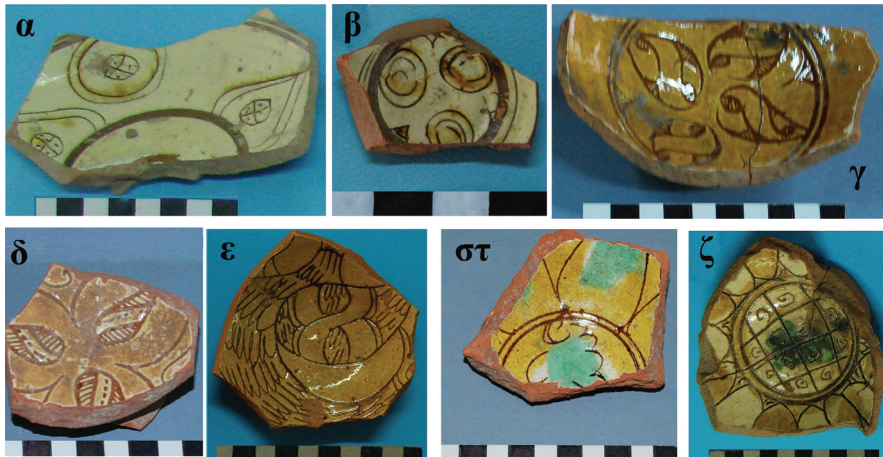
Εικόνα 4:
Μεσοβυζαντινή εφυαλωμένη κεραμική
(α-β, δ-ε: οδός Ωρίωνος, γ: οδός
Βασιλείου, στ: οδός Ελ. Βενιζέλου,
οικόπεδο Ξύδη, ζ-η: οδός Μ. Φριζή,
θ-ιδ: οδός Μητροπόλεως).

Εικόνα 5:
Κεραμική από την περίοδο
της Λατινοκρατίας
(α: χωρίς ενδείξεις, β: οδός Ελ.
Βενιζέλου, οικόπεδο
Αγροτικής Τράπεζας,
γ-δ: οδός Ανδρούτσου,
ε-θ: οδός Μητροπόλεως).

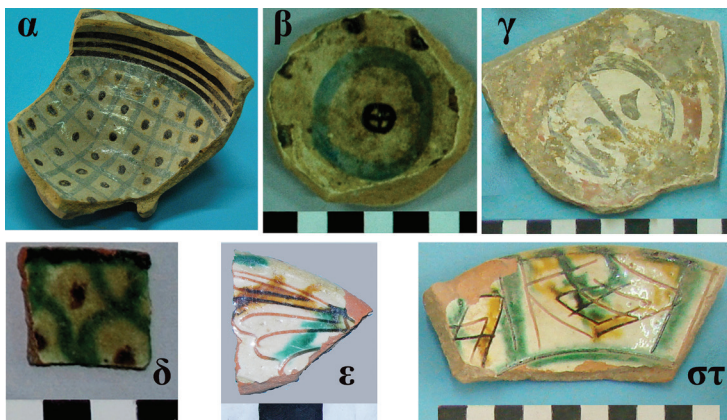
Εικόνα 6:
Κεραμική από την περίοδο
της Λατινοκρατίας
(α-δ, στ: οδός Μητροπόλεως,
ε: πλατεία
Αγ. Βαρβάρας).

Εικόνα 7:
Εισηγμένη κεραμική
της περιόδου
της Λατινοκρατίας
(α: οδός Βαρατάση,
β: οδός Μ. Φριζή,
γ-δ, στ: οδός Μητροπόλεως,
ε: οδός Ελ. Βενιζέλου,
οικόπεδο Αγροτικής
Τράπεζας,
ζ: οδός Α. Γοβιού &
Φαβιέρου).

Εικόνα 8:
Εισηγμένη κεραμική
της περιόδου
της Λατινοκρατίας
(α: οδός Βουδούρη,
β-γ: οδός Μητροπόλεως).

Εικόνα 9:
Εισηγμένη κεραμική της περιόδου
της Λατινοκρατίας (α: οδός Ωρίωνος
& Σταμούλη, β, δ: οδός Μητροπόλεως,
γ: οδός Καλογεροπούλου,
ε: οδός Μ. Φριζή,
στ: οδός Ανδρούτσου).

Εικόνα 10:
Εισηγμένη κεραμική
της περιόδου
της Λατινοκρατίας
(α-γ: οδός Μητροπόλεως,
δ: οδός Βασιλείου).

